

**ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ АГЕНТЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ**

**“Педагогик маҳорат асослари”
фанидан**

Маъруза матни

**5140900 – “Касб таълими” (Информатика ва ахборот технологиялари,
Телекоммуникация),**

таълим йўналиши учун

Тузувчи: Абдулазизова Р.

Тошкент - 2011

Мундарижа

1- мавзу. Педагогик маҳорат ва педогогик фаолият.....	3
2- мавзу. Педагогик маҳорат тизим сифатида.	8
3-мавзу: Педагогик маҳоратни шаклантириш ва амалиётга тадбиқ этиш.....	12
4- мавзу. Касбий тайёргарликни шаклантириш. Педагогик маҳорат ўрганиш тамойиллари.	21
5 - Мавзу: Педагогик техника педогогик маҳоратнинг элементи сифатида	25
6- мавзу: Нутқ техникаси.	30
7- мавзу: Ўқитувчи нутқининг ифодалилиги ва бойлиги.	38
8-мавзу: Ўқитувчи нутқининг аниқлиги ва мантиқийлиги.	43
9 - мавзу: Педагогик техниканинг намоён бўлишида мулоқатнинг ўрни.....	49
10 -мавзу: Педагогик такт-педагогик маҳоратнинг бир қисми.	54
11- мавзу: Коммуникатив таъсир кўрсатишнинг ўзига хослиги.	60
12 - мавзу: Педагогик жараёнда ишонтиришнинг аҳамияти.	69
13 - мавзу: Уқтириш педагогик таъсир этишнинг шакли.	80
14- мавзу: Ўқув тарбиявий жараёни бошқаришда педогогик маҳорат. Педагог новаторлар ғояси.	84
15-мавзу: Таълим жараёнида дарсингўрни. Ўқитувчининг дарс бериш маҳорати.	89
16-Мавзу: Педагог томонидан дарс режасини ишлаб чиқиш.....	92
17- Мавзу: Таълим олувчиларнинг билиш жараёнини бошқаришда педагогик маҳорат	95
18 - Мавзу: Ўқувчилар маданияти шаклантириш.....	101

жараёнини ташкил этиш

1- мавзу. Педагогик маҳорат ва педагогик фаолият. (2 соат)

Режа:

1. "Педагогик маҳорат асослари" фанининг яратилиши, унинг мақсади ва вазифалари.

2. Педагог фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари.

1. "Педагогик маҳорат асослари" фанининг вужудга келиши, мақсади ва вазифалари.

Талаба институтни тугатиб, кадрлар тайёрлаш миллий дастурида белгиланган вазифаларни бевосита ўзингиз бажаришга киришадиган вақтлар яқинлашмоқда. Чунки, кўпчилигингиз касб-ҳунар коллежларига йўлланма олиб, халқ хўжалиги соҳаларига малакали мутахассислар жараёнида мустақил равишда фаолият кўрсатишингиз табиийдир.

Ҳозиргача "Касб психологияси", "Касб педагогикаси", "Касб таълими методикаси" ва бошқа бир қатор профессионал-педагогик тафаккурни шакллантирувчи фанлардан маърузалар эшитдингиз, амалий тажриба ишларини бажардингиз. Бугун биз педагогик фанларни яна бири ҳисобланган, "Педагогик маҳорат асослари"ни ўрганишини бошлаймиз. Бу фаннинг вужудга келиши буюк педагог А. С. Макаренко (1888-1939) номи билан бевосита боғлиқ. У болалар колониясидаги фаолиятида "инсоният чиқиндисининг энг охириги сарқитлари", яъни фақат тарбиясини эмас, балки маънавий қиёфасини ҳам йўқотган болалар билан ишлаб, уларнинг бениҳоя ҳурмати ва ишончига сазовор бўлди. Шахсий тарбиявий усули билан бутун оламга машҳур бўлганлигининг ўзи ҳам А. С. Макаренконинг юксак педагогик маҳорат чўққисига эришганлигининг яққол далилидир. А. С. Макаренко асарлари жаҳондаги 104 мамлакатда 15 тилда нашр эттирилган. Унинг "Педагогик поэма"си Германияда 50 марта қайта нашр қилинган. Жазоирликлар бу асарни муқаддас китоблар қаторига киритадилар. С. Макаренконинг жаҳон педагогикасига қўшган буюк хизматларини эътиборга олиб ЮНЕСКО 1988 йилни унинг 100 йиллиги муносабати билан "Макаренко йили" деб эълон қилди ва бу байрам кенг нишонланди.

А. С. Макаренко бўлажак педагог-талабалик давридаёқ педагогик маҳорат сирларини ўрганиши зарурлигини таъкидлаб бундай дейди: "Нима учун олий техник ўқув юртларда материаллар қаршилиги ўқитилади-ю, педагогик ўқув юртларида тарбия жараёнида, унга шахснинг қаршилик кўрсатиши ҳақидаги фан ўқитилмайди?" Буюк педагогнинг бу фикрига Полтава (Украина) педагогика институти олимлари (А. С. Макаренко бу даргоҳда ишлаган) жуда катта маъсулият билан қарашди.

Улар бир неча йиллар давомида А. С. Макаренко педагогик маҳорат мактабини, мавжуд бўлган илғор педагогик назарий ва амалиётни атрофлича

таҳлил қилишди. Натижада 1979 йилда "Педагогик маҳорат асослари" фани яратилди ва у барча олий педагогик ўқув юртларда ўқитила бошланди.

Педагогика, психология ва ўқитиш методикаси фанларида ҳар бир ўқитувчи нинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш бўйича анчагина йўл-йўриқ ва тавсияномалар берилган бўлса, "Педагогик маҳорат асослари" фанида педагогик маҳорат нималарга боғлиқ ва унга қандай қилиб эришилади, маҳоратли педагог бўлиш учун нималарга эътибор бериш зарур, каби саволларга жавоб топасиз.

Бу фан тузилиш принципининг ўзига хослиги шундаки, у муҳандис-педагогда шахс ва жамоага таъсир эта олишни таъминлайдиган ва турли фанларга боғлиқ бўлган билимларни танлаб, уларни ўзида мужассамлантиради. Шунинг учун ҳам фан дастурига педагогик маҳорат моҳияти ўқувчига таъсир этиш воситалари ва усуллари каби педагогик маҳоратнинг одатдаги масалаларидан ташқари, театр педагогикаси ва нотиклик санъати ҳақидаги маълумотлар ҳам киритилган. Бу фанни ўрганиш педагогика, психология, методика ва бошқа педагогик фанлардан эгалланган билимларга асосланади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб "Педагогик маҳорат асослари" фанининг мақсади талабаларда педагогик жараёни мустақил, юқори савияда ташкил этиш ва ўз фаолиятида энг юқори самарадорликка эришиш малакаларини шакллантириш бўлиб ҳисобланади. Бу мақсадга эришиш куйидаги вазифаларни ҳал этиш, бўлажак муҳандис-муаллим шахсида куйидаги хислатларни таркиб топтириш билан боғлиқ:

инсонпарварлик хислатларини ривожлантириш;

коммуникатив (мулоқотга мойиллик) малакаларини шакллантириш;

касбий мустақиллик, ишчанлик, ҳиссий барқарорлик, ўз ишига ижодий ёндошиш хислатларини таркиб топтириш;

педагогик такт ва педагогик техникадан оқилона фойдаланашни шакллантириш;

нутқ техникасини, ўз товуш ва гавдасини бошқариш, жамоага ва шахсга таъсир кўрсатиш қобилиятларини такомиллаштириш.

Педагогик маҳорат - бу педагогик (ўқув тарбиявий) жараёнининг барча шакллари энг қулай ва самарали ҳолатда ташкил этиш, уларни шахс камолоти мақсадлари томон йўллантириш, тарбияланувчиларда дунёқараш, қобилиятни шакллантириш ва уларда жамият учун зарур бўлган фаолиятга мойиллик уйғотишдир.

Педагогик маҳорат сирларини эгаллашда сизга омад тилаймиз.

2. Педагогик фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари.

Инсон фаолиятининг бошқа турлари каби педагогик фаолият ҳам ўз хусусиятлари билан бир-биридан ажралиб турувчи: мақсад, объект ва субъект ва воситалардан ташкил топади.

Энг аввало, педагогик мақсаднинг ўзига хослигини тушунишига ҳаракат қиламиз. Улар куйидагилардан иборат:

1. Педагогик фаолиятнинг мақсади жамият томонидан белгиланади, яъни педагог фаолиятнинг натижаси жамият манфаатлари билан боғлиқдир. Унинг меҳнати ёшлар шахсини ҳар томонлама камол топтиришга йўналтирилган бўлиши зарур. Педагогик фаолият авлоднинг ижтимоий ўзвийлигини (кетма-кетлигини) таъминлайди, бир авлод тажрибасини иккинчи авлодга ўтказди, ёшларни ижтимоий муносабатлар томон йўллайди, ижтимоий тажриба орттириш учун инсондаги табиий имкониятларни рўёбга чиқаради.

2. Педагог фаолияти доимо шахс фаолиятини бошқариш билан боғлиқ. Бунда педагогик мақсад ўқувчи мақсадига айланиши муҳимдир. Унга эришиши осонликча бўлмайди. Педагог ўз фаолияти мақсадини ва унга эришиш йўллари аниқ тасаввур қилиш ва мақсадга эришиш ўқувчилар учун ҳам аҳамиятли эканлигини уларга англата олиши зарур. Гёте таъкидлаганидек, "Ишонч билан гапир, ана шунда сўз ҳам, тингловчиларни маҳлиё қилиши ҳам ўз-ўзидан келаверади".

3. Педагогик (таълим, тарбия) жараёнида ўқувчи фаолиятини бошқариш шунинг учун ҳам мураккабки, педагог мақсади доимо ўқувчи келажаги томон йўналтирилган бўлади. Бу мақсадни ўқувчидан кўра педагог яққолроқ тасаввур қилади. Ўқувчи эса кўп ҳолларда, ҳаётий тажрибаси етишмаслиги сабабли ҳозирги ҳаёт, шу бугун ташвишлари билан яшайди, келажакни эса тўла тасаввур қила олмайди. Бунёдкор педагоглардан бири Ш. А. Амонашвили бу номувофиқликни "тарбиядаги асосий фожа" деб атайди. Буни англаган ҳолда, мохир педагоглар ўз фаолияти мантиғини ўқувчилар эҳтиёжларига мувофиқ ҳолда лойиҳалайдилар. Ҳамкорлик педагогикасининг туб моҳияти ҳам ана шундан иборат.

Шундай қилиб, педагогик фаолият мақсадининг ўзига хослиги ўқитувчи дан қуйидагиларни талаб қилади:

жамиятнинг ижтимоий вазифаларини (масалан, муҳандис-педагоглар тайёрлашни) тўла англаб, ўз шахсига қабул қилиши. Жамият мақсадларининг "ўсиб", унинг педагогик нуқтаи назарига айланиши;

муайян ҳаракат ва вазифаларга ижодий ёндошиши;

ўқувчилар кизиқишларини эътиборга олиш, уларни педагогик фаолиятнинг белгиланган мақсадларига айлантириш. Ўқувчилар билан касбга йўналтириш ишларини олиб боришда бунга эътибор бериш зарур.

Энди педагогик фаолият объектнинг ўзига хослигини кўриб чиқамиз. Бу фаолиятнинг объекти инсондир. Педагог-тадқиқотчиларнинг фикрича, педагогик объектнинг ўзига хослиги қуйидагилардан иборат:

1. Инсон-табиатнинг жонсиз моддаси эмас, балки ўзининг индивидуал сифатлари, рўй бераётган воқеаларнинг идрок қилиши ва уларга ўзича баҳо берадиган, такрорланмайдиган фаол мавжудотдир. Психологияда таъкидланганидек, ҳар бир шахс-такрорланмасдир". У педагогик жараённинг ўз мақсади, иштиёқи ва шахсий хулққа эга бўлган иштирокчиси ҳамдир. Шундай қилиб, педагогик фаолиятнинг объекти бир пайтнинг ўзида бу фаолиятнинг субъекти бўлиб ҳисобланади.

2. Педагог доимо ўзгариб, ўсиб борадиган инсон билан ишлайди. Уларга ёндошишда бир хил қолип, шаклланиб қолган ҳатти-ҳаракатлардан фойдаланаш мумкин эмас. Бу эса педагогдан доимо ижодий изланиб туришни талаб қилади.

3. Ўқувчиларга педагогдан ташқари атроф-муҳит, ота-она, бошқа фан ўқитувчи лари, оммавий ахборот воситалари, ижтимоий ҳаёт ҳам, баъзан сезилмайдиган, баъзан эса ҳар томонлама бир неча йўналишда таъсир этади. Шунинг учун ҳам педагог меҳнати бир вақтнинг ўзида жамики таъсирларга ва ўқувчининг ўзида пайдо бўлган фикрларга тузатишлар киритиб боришни назарда тўтади. Масалан, диний экстремизм ва бошқа оқимларга кириб кетган ёшларнинг адашганлигини тушунтириш, оммавий ахборот воситалари орқали берилаётган ахборотларни тўғри англашга ундаш ва ҳ. к. Тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш билан уйғунлашган ҳолда олиб борилиши зарур.

Умуман олганда, ҳозирги замон педагогикаси ҳамкорлик педагогикаси бўлиб, у ўқув юртидаги тарбиявий муносабатларнинг инсонпарварлашуви ва демократлашувига йўналтирилган. Бунда ўқувчилар фаоллигини ошириш, уларни педагогик жараённинг иштирокчисига, ўқитувчи нинг эса унинг меҳрибон устозига айлантириш муҳимдир. Зеро, Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонунда таъкидланганидек, таълим жараёнининг демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш, мамлакатимиз таълим тизимини ташкил этишнинг асосий принципларидан биридир.

Ҳамкорлик педагогикасининг туб моҳияти нимада?

Педагогик фаолиятининг субъекти-тарбияланувчиларга асосан педагог, ота-она ва ўқувчилар жамоаси таъсир кўрсатадилар. Ўқитувчи нинг шахси, билими ва маданияти ўқувчиларга таъсир кўрсатувчи асосий қурол бўлиб ҳисобланади. Агар ўқувчи педагог шахсини ўзига қабул қилмаса (унга ҳиссий яқинлик ҳис этмаса), унинг таъсирига берилмайди, қайсарлик қилади, уни ҳурмат қилмайди. Ўқувчи шахсига доимо ижобий-ахлоқий таъсир кўрсата оладиган кишигина ҳақиқий тарбиячидир. Бунга эришиш учун педагог ўзининг ахлоқий сифатларини доимо такомиллаштириб бориши зарур. Педагог томонидан содир этилган арзимас бўлса-да ахлоқсизлик, унинг ўқувчилар ўртасида мисқоллаб йиғилган обрўсига жиддий путур етказиши муқаррар. Ўқувчиларни меҳнат, мулоқот, ўйин, ўқиш каби фаолият турларида иштирок этишлари тарбиянинг асосий воситаси бўлиб ҳисобланади. А. С. Макаренко ўзининг тарбиявий системасининг маркази сифатида ўқувчиларни унумли меҳнатда иштирок этишларини кўяди. Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида касб-ҳунар коллежлари ўқувчиларини махсулот яратувчи меҳнатга жалб қилиб, унинг натижасидан баҳраманд қилишда ҳам бу система яхши самара беради. Донетсклик мактаб ўқитувчи си В. Ф. Шаталов таянч сигналлардан унумли фойдаланган. Чортоқ

туманидаги касб-хунар лицейи ишлаб чиқариш таълими устаси А. Ҳолиқов педагогик ўйинлардан самарали фойдаланаб, ўқувчиларга пухта касбий малака беришга эришмоқда. Бундай мисолларни жуда кўп келтириш мумкин. Демак, ҳар бир моҳир педагог ўзининг индивидуал педагогик системасига эга бўлиши зарур.

Таянч сўз ва иборалар

Педагогик мақсад, педагогик фаолият объекти, педагогик фаолият субъекти, педагогик фаолият воситалари лойиҳалаш, конструкциялаш коммуникативлик (мулоқотга мойиллик), ташкилотчилик, диагностика (билишга оид), педагогик маҳорат, инсонпарварлик, педагогик такт, педагогик техника, профессионал билимлар, педагогик маҳоратни эгаллаш босқичлари.

Саволлар:

1. Педагогик мақсад ва объектнинг ўзига хослигини тушунтиринг?
2. "Педагогик маҳорат" тушунчасини таърифини айтинг?
3. Педагог шахсининг инсонпарварлик йўналишига эга бўла олиш моҳияти ва аҳамиятини тушунтиринг?
4. Педагогик қобилият нима?

2- мавзу. Педагогик маҳорат тизим сифатида. (2 соат)

Режа:

1. Педагог шахсининг инсонпарварлик йўналишига эга бўлиши.
2. Мутахассисликка оид билимларга эга бўлиш.
3. Педагогик қобилият.
4. Педагогик техника.

Айрим педагоглар касбий маҳорат сирларини эгаллаш учун аввало таълим ва тарбия методларини такомиллаштиришга интиладилар. Бу табиий ҳол, чунки айнан методлар ёрдамида педагог ўз ўқувчиларини турли ўқув фаолиятига жалб қилади. Бу билан ўқувчиларда муайян билим, кўникма, малакалар ва хулқни шакллантиради.

Лекин, айнан бир хил метод билан ишлаган турли ўқитувчиларнинг эришган натижалари ҳам турлича бўлиши аниқланган. Бунинг устига, синовдан ўтказилган методлардан фойдаланган бўлсаларда, айрим ўқитувчилар, ҳатто энг қуйи даражадаги ўзлаштириш натижаларига ҳам эриша олмаганлар. Бундай ўқитувчилар: "Ҳамма нарсани методик тавсия асосида бажардим, нима учун болалар қайсарликни ва дарс тайёрламасликни яна давом эттирмоқдалар?"- деб хайрон бўладилар. Гап шундаки, ўқувчиларни билим олишга қизиқтиришда ўқитувчи томонидан танланган методлар, усуллар ва топшириқлардан бошқа сабаблар ҳам таъсир кўрсатади. Педагог фаолиятининг муваффақиятли кечиши унинг шахси, характери, ўқувчилар билан муомиласига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Лекин, одатда бўларнинг таълим-тарбия жараёнига таъсири аҳамиятсиздек туюлади. Лекин, тажрибали педагог унинг ҳатти-ҳаракати ўқувчиларга қандай таъсир кўрсататганлигига аҳамият бериб, унга керакли тузатишлар киритиб, такомиллаштириб боради. Бундай ўқитувчиларнинг илҳомбахш муаммоларидан ўқувчиларда ўқишга интилиш ўзларида янада яхшироқ ўқишни уддалай олишига ишонч ҳисси пайдо бўлади. Бу ҳолда таълим ва тарбия методлари педагог шахсида мужассамланган сифатларни амалга ошириш ва ундан ўқувчига ахлоқий фазилатларни ўтказиш воситасига айланади. Шунинг учун ҳам, педагогик маҳоратни ўқитувчи шахси сифатларининг мажмуи сифатида қараб, уни ўқитувчи юқори даражада психологик-педагогик тайёргарликка эга бўлиши билан боғлиқ бўлишини эътироф этиш лозим.

Демак, педагогик маҳорат тушунчаси бир-бири билан боғлиқ бўлган бир неча қисмлардан ташкил топар экан. Бундай ҳолда педагогик маҳоратни «педагогик тизим» сифатида тасаввур қилинади ва у қуйидагича таърифланади: «Педагогик маҳорат шахс сифатлари мажмуи ва ўқитувчи томонидан профессионал-педагогик фаолиятни мустақил равишда юқори савияда ташкил этишни таъминлаш бўлиб, у педагогни ўз фаолияти моҳирлигининг энг юқори чўққисига эришганлигини билдиради». Бундан кўриниб турибдики, педагогик маҳорат-бу педагогик фаолиятнинг барча

турларини энг қулай ва самарали ҳолатда ташкил этиш, уларни шахс камолоти ва ҳар томнлама ривожлантириш мақсадларига йўналтириш, ўқувчиларда дунёқараш қобилиятни шакллантириш ва уларда ижтимоий зарур меҳнатга мойиллик уйғотишдир.

Мухандис-муаллим педагогик маҳорати назариясини яратишда Урал давлат профессионал-педагогик университет олимлари (Безрукова В.С., Романтсев Г.М., Ткаченко Е.В., Зеер Э.Ф) муносиб ҳисса қўшганлар. Ўзбекистонда бу масала бўйича педагог олимлардан Жўраев Р.Х., Нишоналиев У.Н., Мирсаидов К.Ж., Чориев Э.Т. ва бошқалар самарали илмий-тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Педагогик маҳорат яхлит тизим сифатида қуйидаги таркибий қисмлардан иборат: педагог шахсининг инсонпарварлик йўналишига эга бўлиши, унинг қизиқишлари, кадрият йўналишлари ва идеалларининг олий мақсадга баркамол авлод тарбиялаб етиштиришга йўналтирилганлиги; мутахассислик фанлари, ўқитиш методикаси, педагогика ва психологиядан профессионал билимларга эга бўлиши;

педагогик қобилиятга эга бўлиши (мулоқотга мойиллик, ишчанлик, келажакни тасаввур қила олиш, касбий мустақиллик, сенсор ахборотларни тезлик билан англаш («юзидан уқиб олиш»)); педагогик техникани эгаллаши, яъни ўз-ўзини бошқара олиши, ўзаро таъсир этиш ва ҳамкорликда ишлашни удаллаши.

Педагог шахсининг инсонпарварлик йўналишига эга бўлиши ўқувчи шахсини ҳурмат қилиш, айрим масалаларни ўзини ўқувчи ўрнида сезиб ҳал этиши, адолатли бўлиши, педагогик фаолиятни пировард мақсадга баркамол авлод тарбиялашга йўналтиришда ифодаланади. Ўз даврида Ибн Сино ҳам ўқитувчи шахсида ҳалоллик, адолат, поклик, меҳнатсеварлик, фидоийлик, одамгарчилик каби хислатларни кадрлаган.

Инсонпарвар бўлиш маҳоратли педагог фаолиятининг барча жиҳатларини қамраб олади ва унинг аниқ вазифаларини ҳам белгилаб беради. Қуйидаги ҳолатни таҳлил қилайлик. Ёш ўқитувчи болаларни Темурийлар музейига олиб борди, Лекин «Нима учун Амир Темур ҳақида ўқувчиларга сўзлаб бериш керак?»-деган саволга жавоб тополмайди. Маҳоратли педагог эса, бу саёҳатаҳамиятини бутунлай бошқача тушуниб, у ўқувчиларда тарихимизни билиш, уни ардоқлаш, улуғ аждодларимиз борлиги билан қувониш ва ниҳоят миллий ғурур вужудга келтиришда катта аҳамиятга эга эканлиги ҳақида тўлқинланиб гапиради.

Педагог шахсининг инсонпарварлик йўналишига эга бўлиши, баъзан унинг эгаллаган нуқтаи назарда ҳам намоён бўлади. Масалан, биринчи курс ўқувчиларини эртага яна пахта теримига олиб чиқиш керак, Лекин ўқувчилар: «Биз бормаймиз, чунки олдинги уқнларда терга пахтамыз далада чириб кетяпти, уни олиб кетишмади» - деб қайсарлик қилишади. Педагог ўқувчиларнинг ҳақлигини сезиб турсада, «Йўқ чиқишингиз шарт, пахтани олиб кетиши билан ишларинг бўлмасин»-деб ўз фикридан қайтмаяпти.

Бундай нуқтаи назарда тўрган педагогда одамийлик, инсонпарварлик этишмаслигини яққол кўриш мумкин. У ҳамкорликда ҳаракат қилиб, пахтани тезроқ олиб кетилиши ҳақида фикр юритса, мақсадга мувофиқ балар эди.

Профессионал билимлар педагогик маҳоратнинг туб асосини ташкил қилади. Педагог билими, бир томондан у дарс бераётган фан тўғрисидаги билимига, иккинчи томондан эса, уни ўзлаштираётган ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўзи дарс бераётган фанни, ўни ўқитиш методикаси, педагогика ва психология фанларидан пухта билимга эга бўлиши, педагог профессионал билимлари мазмунини ташкил этади. Профессионал-педагогик билимларни ўзига хослиги, уларни комплекс ҳарактерга эга бўлиши ва ҳар бир ўқувчида шахсий «оҳанг» касб этишидир.

Профессионал билимлар негизида педагог ҳатти-ҳаракати ва хулқининг асосини ташкил этувчи педагогик принциплар ва қоидалар вужудга келади. Бу принцип ва қоидаларни ҳар бир педагог ўз тажрибасига таянган ҳолда яратади, Лекин уларнинг қонуниятларини илмий билим ёрдамида аниқлайди. Бу билимлар доимо такомиллашиб бориши зарур. Буюк педагог А.Дестервег таъкидлаганидек, «Илмий изланишга интилмаган ўқитувчи таваккалига ишлаш, оддийлик ва соҳатлик каби педагогикадан оздирувчи шайтонлар қаърига маҳкум бўлади».

Педагогик қобилиятлар, педагогик фаолиятни муваффақиятли ўтишига таъсир кўрсатувчи психик жараёнларни қандай кечаётганлигини билдиради. Бир қатор олимларнинг илмий тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда, олти етакчи педагогик қобилиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

коммуникативлик (мулоқотга мойиллик), одамларга нисбатан кўнгилчан бўлиш, меҳрибонлик;

ақл билан сезиш-касбий зийраклик, бошқаларга ҳамдард бўлиш, ички (ҳиссий) сезгирлик;

шахснинг ҳаракатчанлиги, иродавий таъсир кўрсатиш ва мантиқий ишонтириш қобилиятлари;

ҳиссий барқарорлик-ўзини бошқара олиши;

келажакни энг мақбул ҳолда башорат қилиш;

касбий мустақиллик-ижод қилиши қобилияти.

Педагогик техника икки турдаги кўникмалар гуруҳидан иборат. Биринчиси-ўзини ўзи (гавдаси, ҳиссий ҳолати ва нутқ техникаси) бошқара олиши, иккинчиси- педагогик вазифаларни ҳал этишда ўқувчилар билан ҳамкорликда ишлашни уддалаш (дидактик, ташкилотчилик малакалари, бевосита таъсир этиш техникаси), бу ҳақда кейинги маърузаларда батафсил тўхталамиз.

Педагогик маҳоратнинг биз юқорида кўриб чиққан таркибий қисмлари, уни системавий ҳарактерга эга эканлигини англатади. Педагогик маҳоратнинг яққол ташқи белгилари: фаолиятни аниқ мақсадга йўналтирилганлиги, вазминлик, мулоҳаза юритиш, ўқувчилар билимини пухталиги, энг мақбўл воситаларни танланганлиги, ўз фаолиятига ижодий ёндошуви.

Таянч сўз ва иборалар

Педагогик мақсад, педагогик фаолият объекти, педагогик фаолият субъекти, педагогик маҳорат, инсонпарварлик, педагогик такт, педагогик қобилият, педагогик техника, коммуникативлик (мулоқотга мойиллик), профессионал билимлар, педагогик маҳоратни эгаллаш босқичлари.

Саволлар:

1. Муҳандис-педагогнинг ўз маҳоратига эга бўлиш босқичлари нималардан иборат?
2. Психология ва педагогика туркумидаги фанларни чуқур ўрганиш қандай аҳамиятга эга?
3. Педагогик амалиётда фаол иштирок этиш ва уни самарали ўтказиш учун нималарга амал қилиш лозим? (Ўз фаолиятини доимо таҳлил қилиб, унга нисбатан танқидий муносабатда бўлиш, бошқалар тажрибасини ўрганиш; Ўз устида мустақил ишлаш, малака ошириш курсларида ўқиб бориш.)

Мустақил таълимга оид топшириқлар

1. Педагогика тарихидан хрестоматия тузувчи-муаллиф О. Хасанбоева-Т. : ўқитувчи 1992 йил 208 б. - китобидан А. С. Макаренко фаолиятини ўқиб, конспектлаштириш.

3-мавзу: Педагогик маҳоратни шакллантириш ва амалиётга тадбиқ этиш (2 соат)

Режа:

- 1. Педагогик фаолият драматургияси ва режиссураси.**
- 2. Актёрлик психо-техникасининг амалий усулларини эгаллашнинг зарурлиги.**
- 3. Хотира, диққат ва хаёлни машқ қилдириш актёрлик психотехникасининг уч асосий қисми.**

1. Педагогик фаолият драматургияси ва режиссураси.

Тарбиявий жараён ижодкорликдан иборатдир, лекин у педагогик вазиятни таҳлил қилиш маҳоратида ҳам, болалар билан бевосита ўзаро ҳамкорлик қилишда ҳам намоён бўлади. Тарбиячи ижодкорлигининг ўзига хослиги шундан иборатки, у ижодий фикрини ўз шахси орқали амалга оширилади. Бошқача қилиб айтганда, педагогикада ижодкорнинг шахси билан ижодкорлик қуроли (воситаси) бир-бирига мос келади бунда тарбиячининг ўз-ўзини намоён қилиши жуда катта рол ўйнайди. Бу жиҳатдан ўқитувчи нинг фаолияти бир қатор хусусиятлари бўйича актёр, режиссёрнинг бадиий-ижодий фаолиятига яқиндир.

Шуни қайд этиб ўтиш керакки, театр ижодкорлигида ва педагогик таъсир кўрсатишда, яъни педагог билан болаларнинг бевосита ўзаро ҳаракати билан боғлиқ бўлган ҳисси ўзаро фикр алмашиш соҳасида кўпгина умумий томонлар бор. Тарбиячи пировард натижада педагогик таъсир кўрсатиш драматургиясини ишлаб чиқади, уни ривожлантириш соҳаларни белгилайди, тарбиявий таъсирлар режасини тузиб чиқади, бу режа у ёки бу тарбиявий сюжетни режиссиорона кўришни назарда тутаяди, ниҳоят, педагогнинг ўзи тарбиявий ғоялар ва йўл-йўриқларнинг фаол "узатувчиси" бўлиб майдонга чиқади. Бу иккала ижодий жараённи муомала ва ўзаро фақат бир-бирига яқинлаштиради. Улар ҳам театр ижодкорлиги ҳам, педагогик ижодкорликнинг энг муҳим ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади.

Шу билан бирга киши шуни аниқ билиши керакки, бу фаолият турларидаги ўхшаш қисмлар чуқур ўзига хос қисмлар сифатида намоён бўлади, бунга сабаб аввало шуки, бу ижодий жараёнларнинг ўзи, тузилиши ва вазифаларига кўра айнан ўхшашдир. Гап театр ижодкорлиги назариясидан, хусусан К.С.Станиславский системасидан педагогик таъсир кўрсатиш маҳоратини оширишда фойдаланаш имкониятлари ҳақида бормоқда. Масалан, жараённинг ҳиссий соҳасини таҳлил қилиш борасида театр педагогикаси томонидан тўпланган бир мунча тажриба асосида ўзаро фикр алмашиш амалга оширилади ва бу тажриба педагогнинг ижодий меҳнатига ўхшаш жараёнларни тушуниш фойдалидир, бу эса тарбиявий маҳоратни самарали эгаллашга ёрдам беради.

Театр фаолияти ва педагогик фаолияти мақсаднинг ўхшашлиги ҳам яқинлаштиради. Ҳар иккала ҳолатда ҳам мақсад кишига таъсир кўрсатиши ва кишида муайян кечинмалар вужудга келтириш сифатида белгиланиши мумкин. Театр ва педагогик фаолият бир хилда эканлигининг учинчи кўрсаткичи таъсир кўрсатиш куралининг умумийлигидир. Ҳар иккала ҳолда ҳам педагог билан актёрнинг ўз психофизик табиати ана шундай қурол вазифасини бажаради.

Педагогик фаолиятда педагогик йўналиш ҳосил қиладиган ва бирига таъсир кўрсатадиган қобилиятларнинг алоҳида бир таркиби вужудга келади. Бу жиҳатдан А.С. Макаренконинг шахси диққатга сазовордир. Бу шахс ўзида педагогик, адабий, актёрлик, мусиқий ва тасвирий қобилиятларнинг ўзаро таъсирини гавдалантиради. Мазкур қобилиятлар умуман Макаренко шахсининг педагогик йўналиши оқимида амалга оширилади. Антон Семеновичнинг беқиёс қобилиятга эгаллигини кўп кишилар кўрсатиб ўтадилар, хусусан, уни овозни, ифодали, имо-ишорани эгаллаш маҳоратини, ўзини идора қилиш маҳоратини таъкидлайдилар.

Театр фаолияти билан педагогик фаолиятнинг ўзаро алоқаларига доир масалалар А.С.Макаренконинг ўзини ҳамиша қизиқтириб келган. Булар ҳақида педагогнинг машҳур фикр-мулоҳазалари бўйича ҳам, камроқ машҳур бўлган мемоар материаллар бўйича ҳам хулоса чиқариш мумкин. Масалан, ўз вақтида Харьков рус драма театрнинг бош режиссеёри бўлган ва А.С.Макаренконинг дўсти Н.В.Петров унинг ҳақидаги кўпгина эсдаликларида, бизнинг суҳбатларимизда театр ва педагогик муаммолар доимо бирлашиб кетарди, деб таъкидлайди.

А.С.Макаренконинг бадий-театр зиёлилари билан яқиндан танишуви унинг педагогик фаолиятнинг ҳиссий-ижодий табиати моҳиятини тушуниб этишга ҳам тегишли таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмасдир. Шуниси диққатга сазоворки, Макаренко бошловчи педагоглар билан этюд ишлари олиб бориш зарурлиги ҳақида гапирган ва бундай ишни ўз коммунасида ўтказган эди. Макаренконинг этюд ўтказиш амалиётларини таҳлил қилиб, К.С.Станиславскийнинг театр мактаби таъсирини беихтиёр ҳис қиласиз. Икки буюк педагог ижодкорнинг ижодий табиатини ривожлантиришни ўз мақсадлари деб билдилар, шунинг учун ҳам режиссёр Н.В.Петров ўз вақтида К.С.Станиславский билан А.С.Макаренконинг педагогик концепцияларини таққослаб кўрсатган эди.

Айни вақтда шуни таъкидлаш зарурки, А.С.Макаренко актёрлик ва педагогик қобилиятларининг ўзаро сингучанлигини бир неча бор кўрсатиб ўтар экан, табиийки, бу икки мустақил ижобий жараёни айни бир хил нарса демаган, Лекин ижодкорликнинг мазкур турларида ижодкор шахсига оид талабларда мавжуд бўлган умумийликни пайқаган эди. У тарбиячининг педагогик маҳоратини шакллантириш ҳақида гапириб ва жараённинг ҳиссий-ижодий жиҳатлари аҳамиятини таъкидлаб: "Бунда ўқув нимадан иборат эди? Аввало педагогнинг феъл-атворини ташкил этишдан, унинг хулқ- атворини тарбиялашдан, кейин эса унинг маҳсус

билимлари ва маҳоратини ташкил этишдан иборат эдики, бўларсиз бирортаси тарбиячи яхши тарбиячи бўла олмайди, ишлай олмайди. Чунки унинг овози яхши йўлга қўйилган эмас ...Юз ҳаракатларини яхши эгалламаган, ўз юзига зарур маъноларни бера олмайдиган ёки ўз кайфиятини ушлаб туролмайдиган киши яши тарбиячи бўлиши мумкин эмас... Мен шунга аминманки, келгусида педагогика олий ўқув юртларида овознинг қўйилиши ҳам, гавданинг тутиши ҳам, ўз аъзоларини бошқариш ҳам ўз юзини эгаллаш ҳам ўқитилади бўларсиз мен тарбиячининг ишини тасавур қила олмайман" -деган эди.

Шу билан А.С.Макаренко: мен актёрлик ва педагогик фаолиятни асло айни бир хил нарсанинг шунчаки ҳар хил кўринишлари деб тушунмайман, деб таъкидлайди. У актёр меҳнатининг ўзига хослигини, эстетик йўналишини чуқур англаб қўйидагича ёзади: "Агар биз театрга бориб яхши ўйнайдиган актёрлардан завқлансак, у ҳолда бу опера бизнинг эстетик завқимизга айланади, бу ерда эса тарбияланувчи ўз олдида худди шундай тирик жонни, ўйнамайдиган, балки тарбиялайдиган инсонни кўриб туради."

Шундай қилиб театр ва педагогик фаолият мазмун (ўзаро фикр алмашиш) ва восита белгилари жиҳатдан (ижодкорни шахси ва унинг психофизик табиати таъсир кўрсатиш воситаси сифатида) бир бирига яқин бўлиб, бир қатор умумий жараён хусусиятларига эгадир, бу хусусиятларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

- театр ва педагогик ижодкорлик жараёни у бевосита иштирокида оммавий сўзга чиқиш вазиятида амалга оширилади;

- театр ва педагогик фаолият ўзига хос хусусиятларига кўра ўзи таъсир кўрсатадиган объектни айни вақтда ижод субъектига, шерик ижодкорга айлантиради, унинг фаол иштирокисиз ижодкорлик ишининг ўзи бўлмайди;

- кўпгина фаолият турларидан фарқи ўлароқ, актёрлик ва педагогик ижодкорлик асосида бунинг учун ажратилган муайян вақт давомидаги ижодкорлик этади, у ижодкордан (ўқитувчи, тарбиячидан) ўз рухий ҳолатини бошқаришда тезкорликни ва ижодий кайфиятни айни дақиқада кўзғатишни талаб қилади;

- театр ва педагогик ижодкорлик натижалари жўшқин бўлиб, ривожланиб, ўзгариб боради, бошқача қилиб айтганда, ҳамиша жараёндан иборат бўлади;

- театр ва педагогик ижодкорлик жамоа тусда бўлади. Тарбиявий жараён пировард натижада иккита йирик босқичдан: тарбиявий мақсад ва уни амалга ошириш жараёнидан ташкил топади. Шунинг учун биринчи босқичда ҳам, иккинчи босқичда ҳам айнан ўқитувчи нинг театр-таъсирчанлик қобилиятлари муҳим рол уйнайди. Хўш, бу нарса нималарда намоён бўлади?

Тарбиявий жараён фаолиятдир, мана шунинг учун ҳам буни режалаштиришда кишининг ўзаро ҳамкорлиги қонунлари ҳисобга олиниши лозим. Фаолиятга ўқувчиларни қўшиш йўлини тутиш керак. Шундай қилиб

тарбиявий таъсир кўрсатишни режалаштириш босқичидаёқ, педагогик драматургия амалга оширилиши мумкин. У педагогик ҳаракатнинг ўзига диалектиклик, жиддийлик бағишлашга ёрдам беради. Педагог дарс ва ҳар қандай тадбир системасида тарбиявий таъсир кўрсатишни режалаштирар экан, уни аниқ одамларга йўналтиради. Демак, умуман жамоага, хусусан ҳар бир жамоага нисбатан бўлажак педагогик фаолят учун зарур тарбиявий-сюжетли вазият яратади. Маълум маънода дарс-бу ўзига хос педагогик пьеса бўлиб, унда ўқитувчи сценарий муаллифи сифатида, муносабатлар драматургиясини барпо этадиган ва уни бошқарадиган киши сифатида намоён бўлади. Тарбиявий жараён ҳар бир катнашчисининг фаолятдаги ўрнини белгилаб беради, аниқ илмий-педагогик мақсад асосида вужудга келган пьеса қийин кечиши лозим бўлган янгидан-янги педагогик вазиятларни вужудга келтириб туради.

Шундай қилиб педагогик фаолят-бу тарбиячининг педагогик жиҳатдан тан олинган, режалаштирилган ёки тайёргарлик кўрилган ҳатти-ҳаракати бўлиб, у вазиятни ёки бола шахсини ўзгартиришга олиб келади. Педагогик фаолят аниқ мақсадга қаратилганлиги ва айни вақтда полионизм (кўп овозлиги), вазият ва тарбияланувчи шахсининг ўхшашлиги билан фарқ қилиши, жўшқин, самарали, ўзгаришлар киришга лаёқатли бўлиши, шахслараро муносабатлар системасига мувофиқ келиши керак.

2. Бўлажак педагогнинг актёрлик психотехникасининг амалий усулларини ўрганиш. Ўқитувчи фаолиятининг тузулиши бўлажак педагогнинг ташкилотчилик-бошқарув кўникмалари ва малакаларига маълум талаблар қўяди, шу муносабат билан уни актёрлик ва режиссёрлик маҳорати таркибий қисмирига ўргатиб бориш зарурати ортади.

Ҳаракат, диққат, органика, мушаклар эркинлиги, хаёл, муомала, қилиш, тўппа-тўғри ҳаракат бўлар буюк театр педагоги К.С.Станиславский системасининг асосий тушунчалари бўлиб уларни бўлажак ўқитувчи ҳам ўзлаштириб олиши фойдалидир.

К.С.Станиславский режессурасининг насиҳатларидан бири "ишлаб чиқаришга доир ҳаракат ҳар қандай мажбурийликни ташаббусга айлантиришдир". Бу усул ўқитувчи нинг ўзининг жиддий ҳиссий фаолиятига ва ўқувчиларга нисбатан жаҳлдорликдан, асабийликдан, салбий ҳиссиётлардан қутқаради. Бироқ ижодий руҳланишни жазавадан иборат кўпол ҳазил билан чегараланувчи ортикча ҳиссиётга берилишдан фарқ қилиши керак, ўқитувчи нинг бундай "ёниши" бекорга кетади, у ўқувчиларни ёндирмайди, чунки "томошабиннинг идрок этиши" оширилган танусга ва ҳиссиётларнинг "қизишига" нисбатан тескари мутаносиблик қонунига эгадир. "Ибтидоий-бебош нарсаларни эмас, балки доимо босиқ, дипломатик темпераментига яқин бўлган нарсаларни афзал кўрамиз",- деб ёзган эди театр педагоги ва режиссёри Ю.Мочалов.

Е.Вахтанговнинг маслаҳат беришига кўра, масалан, актёр билан режиссёр, ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида "ишқий муносабатлар бошланиши учун ўқитувчи дарсни энг қизгин сахналалардан бошлаш

кераклигини" билгани фойдалидир. Фазовий ҳис билан бир қаторда вақтни ҳис қилиш режиссёрнинг асосий касбкор фазилати бўлиб, у педагог учун ҳам муҳимдир. Гордон Крег айтган театр режиссураси шиори ўқитувчи нинг синфдаги тежамли ва бетараддуд ҳулқ-атворини ҳаммадан яхшироқ тушунтириш учун қалит бўлиб ҳисобланади.

Саҳнадаги асосий ҳодисалардан бири келиш ва кетишдир. Машҳур актер С.М.Михаелс бундай ёзган эди: "Ҳар бир келиш ва кетишда актёрни "орқадан" итарувчи сабаб, ёхуд жозибали, олға чорловчи мақсад бор. Буни ҳис қилиш шунинг учун зарурки, актёрнинг келиши ва кетиши мантиқий, уйғунлашган бўлсин ва драматурглар ўз матнида ҳисобга олмаган янги ҳодисаларни белгилаб берсин".

Педагогнинг синфда туриш ҳолати ўзининг аломатларига эга. Масалан, чап қисим энг оддий мизасахнасининг тили "олдин бўлишлик"ни билдиради, бунда кўз қараши гўё ҳаракатни ўнг қисмдаги бўш маконга "хайдади", чунки кўз шартли-рефлекторли физиологик механизмлар туфайли фазона чапдан ўнг томонга қараб "ўқийди". Ундаги композиция тугалликка интилади, чунки чап қисмдаги фазо ўнг томонда жойлашган композицияни сиқиб қўйгандай бўлади ва бу билан уни аҳамиятлироқ, салобатлироқ қилади.

Яқиндаги қисм ҳаракатни йириклаштиради, лекин хаддан зиёд тез-тез йириклаштириш томошабиннинг кўз олдида бўлиб, идрокни чарчатиб қўяди. Ўқитувчи ўзининг "дарвоза майдончаси"да худди саҳнада тургандай бўлади. Яқин ёки йироқ қисмдан қандайдир муҳим воқеаларни маълум қилиш учун фойдаланади, у ахборот узатишга эътиборни қаратади. Иккинчи қисм интим қисм бўлиб, у жамоа ёки оилавий қисм деб аталади ва психологик фарқларни узоқлаштиради. Ҳар ҳолда қолган қисмлар иккинчи, учинчи, тўртинчи қисмлар-ҳали анча юзакидир, чунки улар педагогнинг назаридан, бинобарин, ундан ўтадиган кечинмалардан узоқлашган. Ўқитувчи ўзида саҳна мувозанати, мувофиқлиги, бунда ўзини тингловчилар қандай идрок этаётганлигини ҳисобга олиш мумкин.

Педагогнинг ўқувчиларга юзи билан қараб туриши ёки бурилиб туриши ҳам ўзига хос семантикага эга. Аудиторияга идрокнинг психофизиология қонунлари бўйича тўғри чизик бўйлаб чиқиб кетиш (рўпара туриш) ўқувчиларни сергаклантиради, чунки композиция жиҳатдан ўқувчининг қиёфасини, унга қатъийлик, маънодорлик бахш этади. Гавданинг қандай тутишига (оёқларнинг эркин туриши, гавданинг оғирлиги туфайли оёқлардан бирига кўпроқ юк тушиши, мураккаб тағ маъноларни узатувчи бошнинг турлича ҳолатда бўлиши мумкинлиги), "диагоналларнинг самарадорлиги" - синфнинг иш майдонидаги энг узун масофага (у дарҳол икки ўлчовда композитсион ўзгаришни таъминлайди) мувофиқ трур экан "кўп даражада эркинликка" эга бўлади.

Соф ён томонни тадбиқ этиш имконияти чекланган, чунки у аудиторияни кўздан кечириш нуқтаи назардан жуда ҳам яроқсиздир, лекин муозанат вазифаларини ҳал қилиш учун яроқли (худди шунингдек

бурилишида ярим эгилиб тўхташ каби), масалан, қотиб тургандай кўриниш, шунингдек, субъект ниятларининг яширинлиги сезгисини билдириш учун яроқлидир.

Жисмоний ҳаракатлар усули К.С.Станиславский системасининг асосий қисми ҳисобланади. У опера-драма студиясидаги ўз шогирдларига қуйидагиларни айтганлиги (1935 йил ноябрдаги суҳбатнинг стенограммаси) бежиз эмас: "Кимда-ким кичик жисмоний ҳаракатларини бажарса, у системанинг ярмини билган бўлади".

Жисмоний ҳаракатларини бажаришни "ҳаракатга созлаш"дан ва "мускул сиқилишларига барҳам бериш" усулидан бошлаш зарур.

"Созлаш" га қуйидагилар киради: талабанинг ички ихчамлиги, уюшқоқлиги, шеригини тирсагини ҳис қилиб туриши, ўқув ва ижодий иш жараёнига фаол киришишга ҳозирланади.

"Ҳаракатга созлаш" учун материалга бўлиб, ўқув жараёнининг ўзи хизмат қилади: педагогик пайдо бўлганда у билан тик туриб саломлашиш керак, лекин шовқин солмай, уюшқоқлик билан жўшқин тез айни вақтда осон ва ёқимли саломлашиш керак. Сўнгра талабаларга бир жойдан иккинчи жойга шовқинсиз ўтиш, мебелни қайта қуйиш, ярим доира бўлиб икки қаторга ўтириш, ўз стуллари билан бирга жойларини алмаштириш ва ниҳоят, бўларнинг ҳаммасини кўзни юмиб амалга ошириш таклиф қилинади.

Бу хилдаги машқлар талабаларни интизомли қилади, шовқин солмаслик ва жисмоний ҳаракатларини кўзни юмиб бажариш, дарснинг расмий-ички вазиятини эмас, балки бир қадар сирли ғайритабиийликни вужудга келтиради. Сўнгра "созлаш" мураккаблашади: ҳаммани ҳам бир вақтда ўрнидан туриб, тўғри доира ҳосил қилиши, бир вақтда ўтириши, барча ишни жимгина бажариши, кейин ҳамма нарсани мусиқа овозлари жўрлигида турли суръатда ва ҳаракатлар хусусиятини ўзгартириш билан амалга ошириш керак.

Сўнгра ўқувчи гуруҳининг ҳар бир аъзосига "жисмоний ҳаракатларини бажаришга созлаш" сифатида ўз хоҳиши бўйича қўшиқ айтиш таклиф этилади. Бу ҳол талабаларни "ёрқин қилади". Топшириқлар мураккаблаштирилади, бундан мақсад топшириқларни бажаришга доир турли анализаторларни (кўриш, эшитиш анализаторлари, уларнинг қўшилишлари ва "жилолари"ни) машқ қилдириш ва созлашдир. Масалан, битта сигнал бўйича овоз чиқариб қўшиқ айтиш иккинчи сигнал бўйича қўшиқни ичида қуйлашни давом эттириш, сўнгра хор бўлиб қуйлаш, битта сигнал бўйича фикран, иккинчи сигнал бўйича айрим товушларни алоҳида ажратиб қўйлаш керак. Ўзаро ҳаракат қилишга ва диққатни ушлаб тура олишга қаратилган созлаш машқ қилинади.

Баъзан ана шу мақсадларда талабаларга у ёки бу рақамлар қўйилади ва педагогни қарсақ чалиши билан "босма машинка" ишлай бошлайди ёки дам олади.

Асаб жараёнларнинг тезлиги учун мусобақа тарикасида талабалар сигнал бўйича муайян ҳаракатлар мажмуини бажариб кўришлари керак.

Сўнгра мускулларни бўш қўйиш машқларда "нол ҳолат", яъни зўриқишни бўшаштиришдан ажратиб турадиган ҳолат изланади. "Нол ҳолат" ни топиш учун талабалар мускул зўриқиши юқоридан пастга, мускулдан мускулга қараб "кузатиш" машқини бажариб кўрадилар. Уларнинг ҳолатига баҳо бериб, бетараф (холис) сезгиларни излайдилар. Даставвал "нол ҳолат" юздан қидирилади: юз мускулларини "ҳаракатга келтириш", уларни буриштириш, зўриқишига ва бўшашига баҳо берадиган ва нол кайфият изланади.

Кўпгина ўқувчиларда қадам ташлаш (юриш) ва пантамимика бурчаксимон бўлиб, мускулларнинг сиқилиши уларни эркин нафас олишларига ҳалақит беради, улар, айтиш мумкин, худди "хода ютгандек" кеккайиб юришади. Бу ҳолатларга барҳам бериш учун гавда мускулларга ишлов берадиган, нафис қадам ташлаш тавсия этилади.

Қўл мускулларни бўшатиш учун иродани зўриқтириш машқни ҳам бошлаш, кейин бармоқ мускулларни бўшатиш керак бўлади. Бунинг учун олдинга бармоқни зўриқтириш (таранг қилиш), уни мушт қилиб қисиш, кейин елка олди ва елка мускуллари билан ишлаш, сўнгра қўлда оғирликни ва бўшашни ҳис қилишга эришиш зўр, шунда қўл новдадай осилиб туради. Агар қўл мускулларида зўриқиш бўлмаса, у ҳақиқатдан ҳам бўшашган бўлса машқ бажарилган ҳисобланади. Иккинчи қўл билан ҳам, кейин ҳар иккала қўл билан ҳам биргаликда шундай қилиб кўрилади.

Навбатдаги машқ зўриқишни ва бўшашишни алоҳида-алоҳида сезиш машқидир. Масалан, ўнг қўл билан чап оёқ мускулларини бўшатиб, чап қўлни ва ўнг оёқни зўриқтириш мумкин. Талаблар ҳаракатни буриш ва қайтаришни машқ қиладилар, худди мускул қувватини қўл бўйлаб елкадан бармоқ учларига етказгандай бўладилар, сўнгра "у ёққа қара", "йўқол бу ердан" ифодали ҳаракатларини қиладилар. Машқлар онгли ҳаракатларини психологик жиҳатдан "оқлаш" билан етказилади: қўл панжасининг пастдан юқорига кенг ташланиши саломлашиш имо-ишораси, юқоридан пастга ташланиши-бармоққа ёпишган хамирни силкитиш, бармоқларни букиш ва очиш билан бирга қўл панжасини юқорига ва пастга ҳаракат қилдириш-хамирни аралаштириш, бармоқларни шиддат билан олдинга ташлаш-гимнастик қўл ҳаракатлари ва шу кабилардир. Мускулларни бўшаши "оқлаш" дан ташқари фикрий тасаввур қилиш ва онгли равишда ўз-ўзига таъсир қилиш билан бирга бориши мумкин.

3. Хотира, диққат ва хаёлни машқ қилдириш актёрлик психотехникасининг уч асосий қисми. Хотирани машқ қилдириш актёрлик психотехникасининг машқ қилдиришнинг машҳур қоидалари ва усуллари асосида амалга оширилади. Маълумки, диққат-психик фаолиятни шундай ташкил этишдан иборатки, унда муайян идроклар, тасаввурлар, фикр ёки ҳис-туйғулар иккинчи планга ўтиб кетган ёки бутунлай англаб бўлмайдиган

бошқа идроклар, тасаввурлар, фикрлар ёки ҳис-туйғуларга қараганда аниқроқ идрок этилади. К.С.Станиславский умумий психология тушунчаларига тўла қўшилган ҳолда диққат онгинг муайян объектидаги йўналиши ва жамланиши билан намоён бўлади, деб ҳисоблаган эди. Актёрлик психотехникасини машқ қилдириш таркибий қисмларини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилди. Атоқли актёр Михил Чехов "Актёрнинг техникаси тўғрисида" номли китобида диққатни машқ қилдиришга доир қуйидаги машқларни маслаҳат берган эди: "... 1-машқ: Оддий буюмни танглаб олинг. Уни кўздан кечириб чиқинг. Буюмга "қараш" дан қочингда, ўзингиз учун уни ташқи кўринишини тасвирланг. Диққат жараёнини ташкил этувчи ҳамма ҳаракатни ичдан (рухий)-қилиб кўринг: буюмни қўлга олиб, уни ўзингизга тортинг, унга интилинг, у билан бирга қўшилиб кетишга ҳаракат қилгандай ичига кирилинг. Бу ҳаракатларини ҳар бирини дастлаб алоҳида-алоҳида, кейин биргаликда қилинг, иккитадан, учтадан ва ҳоказо қилиб бирлаштиринг. Машқни давом этиринг, шуни кузатиб борингки, сизнинг сезиш аъзоларингиз ҳам, гавда мускулларингиз ҳам ортиқча зўриқмасин. Диққатингиз объектини қуйидаги тартибда алмаштиринг: 1-оддий кўринадиган буюм, 2-товуш, 3-одам нутқи, 4-эсга тушган оддий буюм, 5-эсга тушган товуш, 6-эсга тушган одам нутқи (сўз ёки битта ибора), 7-сиз яхши билган, эсга тушган киши образи, 6-пьеса ёки адабиётдан олинган образ, 9-хаёлий мавжудот, манзара, меъморий шакл ва шу кабиларнинг сиз ўзингиз яратган образи. Диққат ва унинг тўртта ҳаракати сиз учун бажариладиган, ягона, маънавий ишга айлангунча машқни давом эттиринг..." Айниқса, бошланишида ўзингизни чарчайдиган даражага олиб борманг. Машқларнинг онда-сонда бажаришдан кўра, уларнинг мунтазамлиги (бир кунда икки уч марта) муҳимроқдир. Вақти-вақти билан дастлабки анча оддий машқларга қайта мурожаат қилиб кўринг".

Ишни диққатга доир вазифалардан бошлаш тавсия этилади. Ўқув хонасида бор бўлган ҳар қандай объектга (қалам, сиёҳдон, кўзгу) эътиборни қаратиш мумкин, зарурий шарт "сахна" га (ёзув тахтаси енидаги шартли жойга) чиқишдир.

"Сахна"га чиқиш ўз-ўзидан бутунлай соғлом талабаларда "сахна саросимаси" ёки ҳаяжонланишнинг бошқа шакллари билан бирга бўлади, талабалар ўзларини йўқотиб қуйиб, объектда диққатларини бир жойга жамлаб ола олмайдилар. Ишчанлик қобилиятлари пастроқ бўлган ўқувчилар билан ишлаш яна ҳам мураккабдир.

Шундай қилиб ўқувчи бир-икки дақиқа ичида бутун гуруҳ олдида "сахна"да турган буюмга (масалан, стулга) кўз югуртириб чиқади ва педагогнинг "бўлди" деган командаси билан ўзи кузатиб бўлган нарсаларни, буюмни ўзи сезган фазилатларини гапириб беради. Ўқитувчи ҳар гал "сахна" га чиққанида аста-секин, лекин ҳар ҳолда режали, осойишта ва диққат билан ишлай бошлайди: у энди буюмнинг тафсилотларини пайқаб олади ва ҳатто уларни туркумларга ажратади-буюмнинг рангини, шаклини

ва у қандай материалдан ясалганлигини, унинг таркибий қисмларини, қаерда туриши ва шу қабиларни айтади. У талабанинг кўриш диққатидан ташқари, эшитиш диққатини ҳам машқ қилдиради: нимани эшитяпсиз, қандай товушлар келяпти, улар қаердан эшитиляпти, уларнинг таркибий қисмлари, турган жойи қандай?

Ташқи буюмларни кўришдан ташқари ички диққатни-уни бирор фикрга ёки муаммога қаратишни машқ қилдириш тавсия этилади, бундан мақсад-уни ҳар томонлама қараб чиқишдир.

Машқларнинг навбатдаги гуруҳи диққатнинг ҳаракатчанлиги ва кўчувчанлигини машқ қилишга қаратилган. Талабалар аудиториясига бирорта объектга (масалан, ўқув аудиториясидаги эшик, деразага) диққатини қаратиш таклиф этилади, сўнгра бошқа объект (масалан, биллакузук, талабанинг соатидаги сиферблат) тилга олинади ва диққат қаратилгач, ўқитувчи навбат билан команда беради: "дераза", "соат", "дераза", "соат" ва ҳоказо.

Талабалар олдига қўйиладиган асосий вазифа-жисмоний ҳаракатлар орқали, "мукул қувончи" орқали ички маънавий шодлик ҳолатини топишдан иборат бўлиб, у юксак ишчанлик қобилятига, тўла куч билан ишлаш истагини пайдо бўлишига ёрдам беради. Бундан ташқари, жуда юксак мақсад "ўта вазифа" ўзни ҳуди тажрибали педагог сифатида тутиш вазифаси қўйилади. Бу тасаввур ҳулқ-атвордаги жисмоний машқ орқали ўзини бахтиёр ва меҳнатсевар ҳис қилишда ёрдам беради.

Шундай қилиб жисмоний ҳаракатларининг ташқи томони орқали психологик томонни машқ қилдириш содир бўлади, у сенсомотор кўникмалар, ҳаёл, ҳиссий реакцияларни чуқурлаштиришга қаратилгандир. Жисмоний ҳаракатлар усули айрим ўзаро фикр алмашиш кўникмаларини машқ қилдириш учун ҳам қўлланилади. Баҳамжихат бўлиб ишлаш-ўзаро боғланган жамоа фаолият-гуруҳ аъзоларини жипслаштиришга, уларнинг биринчи навбатда психофизиологик жиҳатдан мувофиқ келишига ёрдам беради.

Таянч сўз ва иборалар

Драматургия, режиссура, актёрлик психо-техникаси, хотира, диққат, ҳаёл, машқ, театр, актёр, сахна, жисмоний ҳаракат.

Савол:

1. Ўқитувчи ўз маҳоратини кўрсатиш учун актёрлик фаолиятини қўша оладими. Қўшса қайси жиҳатлари билан асосланади?

4- мавзу. Касбий тайёргарликни шакллантириш. Педагогик маҳорат ўрганиш тамойиллари. (2 соат)

Режа:

- 1. Педагогик маҳорат асосларини эгаллаш тамойиллари.**
- 2. Эстетик хиссиёт - педагогик маҳоратнинг асосий таркибидир.**
- 3. Педагогик маҳорат ва талабанинг тажрибаси.**

1. Ўқитувчилик касбини ўргатиш мумкин эмас, аммо уни ўрганиш мумкин. Педагогик маҳоратни шакллантириш ўқитувчи ларни тайёрлашда марказий ўрин эгалайди. Шунинг учун психология—педагогика предметлари олий мактабда ўқитувчиларни тайёрлашнинг диққат марказида бўлади.

"Педагогик маҳорат асослари" курсини ўрганишда куйидаги принципларга асосланилса, бу фаолият муваффақиятли амалга ошади.

1. Ўқитишда умумий ёндашув тамойили - бу тамойил шундан иборатки, билим бошдан кечирилган амалий тажриба асосида эгалланади. Машғулотлар шундай тузиладики, мавзунинг назарий ҳолати мунозарада англанилади, кейин педагогик қобилиятни ўстирувчи машқлар ўйналади, охирида, муоммонинг муҳимлиги педагогик тренингларда англаб етилади.

2. Актив коммуникация тамойили - бу билимлар системасини қайта ишлашни ўз ичига олади ва талабаларни активлаштиришга қаратилган бўлади: ролли ўйинларни ўтказиш, мусобақа, фаолият демонстрация қилинган фрагментнинг муҳокамасидан, талабаларни дарсни ташкил қилишга жалб этишдан иборатдир.

3. Педагогик фаолиятни қисмларга бўлиб ўрганиш тамойили - психофизиологик ва педагогик тренинглар орқали аста-секинлик билан алоҳидаги усулларни эгаллаш. Ҳар бир талаба ўқув йили давомида қандай тушунча, малакани эгаллаши зарурлигини билиши лозим. Дастлаб, биринчи курс талабаси ўзининг, ташқи кўриниши, нутқ, педагогик муомала маданияти ташкилотчилик техникасини бошқариши лозим.

4. Педагогик техника ва вазифаларни ривожлантиришда малика ва кичик дарс беришдан ижодий фойдаланаш.

5. Йўналиш бўйича ёндашув, машғулотларда мутахассисликни ҳисобга олиш, педагогик маҳоратни шакллантириш.

6. Билим ва малаканинг ўзаро боғлиқлик тамойили—бунда институтнинг лаборатория дарсларини, мактабларда педагогик амалиётни ташкил этиш киради.

Педагогик маҳорат институт ҳаётини педагоглаштирилганда муваффақиятли кечади. Айниқса талабалар билан тугаракларда, клубларда, студияларда ишлаш фойдалидир. Фақат олий мактабнинг ҳамма педагогик жамоаси ва талабаларнинг ўзаро биргаликдаги фаолияти келгусидаги педагогда юқори педагогик маҳоратни ривожлантиришга қаратилган бўлиши лозим.

2. Қуруқ, эҳтироссиз?, тор (қисқача) "информация" берувчи дарслар илмий ва тажрибавий режа бўйича кам таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўқитувчи нинг ўз ҳиссиётларини ифодалай олиши, уларни ўқувчи сезадиган ва ўзига тортадиган қилиш муҳим роль ўйнайди.

Ўз ҳиссиётларини яратишда ўқитувчи нутқ воситасининг интонацияси, фонетикасидан, имо-ишоралари, мимикадан ва ифодали гавда тузилишидан фойдаланади.

Нутқ орқали ўқитувчининг ҳиссиёти ўқувчилар томонидан бошдан кечирилиши, у орқали ўзининг муносабатини, ахлоқий қадриятларни ўқувчиларга ўтказади. Бундай миссий гармонияга эришиш натижасида у ўқувчининг миллий дунёсига актив таъсир кўрсатади, унинг билиш ва амалий фаолиятида ўзига хос катализатор ҳисобланади. Хоҳлаган ўқитувчи билиши лозимки, шахснинг эътиқоди ҳиссиётсиз амалга ошмайди.

Амалий ўқув тарбия ишларда ўқитувчи ҳиссиётининг турларини, уларнинг хусусиятларини ва ўзига хослигини билиши зарур. Инсоннинг маънавий дунёси—бу жуда хилма-хил ва бетўхтов ҳаяжонлардан ва ҳиссиётлардан иборатдир. Ҳиссиёт ҳамма дунёвий сезгиларимизга ва дунёвий муносабатларимизга кириб келади. Буюк рус педагоги К.Д. Ушинский айтганидек ҳиссиётда одамнинг бутун турмуш-тарзи, тарихийлиги ҳам ифодланади.

Тафаккур ва ҳиссиёт "бош" ва "юррак" нинг ўзаро уйғунлигига ўқитувчи нинг педагогик маҳоратига асосланади.

Ҳиссиётни биринчи ва иккинчи даражага ажратиш мумкин. Инсоннинг биринчи даражали ҳиссиёти эволюциянинг биологик қатламида шаклланади ва ривожланади, у ҳайвонлардагидек инстинкт ва сезгилардан иборат бўлган ҳиссиётдир.

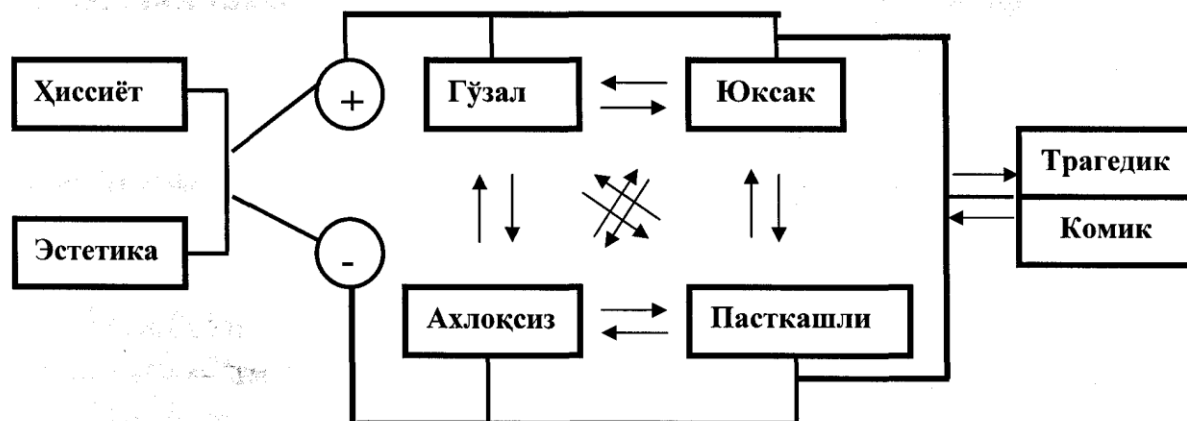
Иккинчи даражада, инсонларга хос бўлган ҳиссиёт ижтимоий асосда юзага келади.

Педагогик ва психологик фанларда инсонларга хос ҳиссиётларни юзага келтирадиган предметлар асосида фарқланади. Масалан; ахлоқий нормалар, меҳнат, ақлий, амалий, эстетик ҳиссиётларнинг борлиги тўғрисида гапирадилар. Теварак атрофнинг предмети сифатида аниқлаш—уларни мазмунига кўра бирлаштириш демакдир.

Б. Спиноза: "Қониқтирадиган ёки қониқтирмайдиган , ижобий ёки салбий ҳиссиётдан бошқа ҳиссиёт йўқ" - деган эди.

Ижобий ҳиссиётга - гўзал ва юксак ҳислиримиз киради.

Салбийга эса - ахлоқсизлик ва пасткашлик киради. Улар орасида эса трагедик ва комик ҳислар мавжуд.

Уларни ҳиссий бошдан кечириб (ижобий ва салбий) қачонки инсон ҳиссиётларини бошқара олса ўшанда ҳосил бўлади.

Ҳиссиётнинг табиати олий нерв системасига боғлиқдир. Ҳиссиёт организмнинг ташқи ва ички ҳолатига таъсир этади.

Бу ҳақида барча ўқитувчилар билиши керак ва болаларнинг эстетик ҳиссиётларини ривожлантириш методикасини эгаллашлари лозим, айниқса ижобий ҳислатларни, фақат уларга, фақатгина уларга педагогик фаолиятнинг муваффақиятига боғлиқдир.

3. Ижтимоий тажриба ва амалий фаолиятда ривожланади ва эгалланади, шаклланиб боради.

Таълим ва таракқиётнинг ўзаро муносабати муаммосини психолог Л. С. Выготский ҳал этди: "таълим жараёни таракқиёт жараёнига мос келмайди; таълим жараёни таракқиётдан илгарилаб кетади ва болалар психикасининг таракқий этишни эргаштириб боради, унга яқин истиқбол очиб беради" - дейди у.

Психолог Выготскийнинг назарий фикрлари педагог Макаренконинг фикрларига мос келади; Масалан: А.С. Макаренко болалар китобининг тарбиявий таъсири ҳақида гапириб, "у боланинг ёш комплекс хусусиятларини ҳисобга олиши лозим", у "бу комплексдан олдинда бўлиши зарур" болани "у юрмаган йўллар бўйича" олиб юриш керак деган эди.

Демак, ўқувчининг ривожланиш даражасини шартли шаклда иккига ажратиш лозим. Биринчиси унинг мустақил ҳаракат қила олиши бўлса, иккинчиси боланинг катта ёшли кишилар ёрдамида қила оладиган хатти-ҳаракатларидир. Бу психик таракқиёт усули унинг энг яқин перцепциасидир. Таракқиётнинг шу икки босқичини таққослаб, боланинг шу пайтдаги таракқиёт даражаси ва келажакдаги таракқиёт имкониятлари ҳақида фикр юрита оламиз.

Макаренко ҳар бир боланинг камолат имкониятларига ва тарққиётнинг перцептив йўлларини аниқлашга катта эътибор берган эди. У "шахс лойиҳасини тузишга" ўз тарбияланувчиларида ҳосил бўладиган ижобий ҳислатларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш, салбий сифатларни эса

тўхтатиш ёки уларга барҳам бериш учун ижобий ҳислатларга таянишга интилар эди.

Тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожланади.

Тарбия қоидалари :

- тарбиянинг маълум мақсадга қаратилганлиги;
- тарбиянинг инсонпарварлик ва демократик қоидаси;
- тарбиянинг ҳаёт билан, меҳнат билан боғлиқликдаги қоидаси;
- тарбияда миллий-маданий ва умуминсоний қадриятлар устиворлиги қоидаси;
- тарбияда ўқувчиларнинг ёш ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш қоидаси;
- изчиллик, тарбиявий таъсирнинг бирлиги ва узлуксизлиги қоидаси.

А.В. Луначарский "ақлли ва тажрибали ўқитувчи учта саволга жавоб беришда: қандай қилиб иродани тарбиялаш керак, қандай қилиб характерни шакллантириш керак, қандай қилиб бирдамликни ривожлантириш керак, — деган саволга битта кучли сўз билан — меҳнат орқали" деган жавоб борлигини пайқамаслиги мумкин эмас.

Таянч сўз ва иборалар

Педагогик маҳорат, эстетик ҳиссиёт, актив коммуникация, педагогик фаолият, педагогик техника, билим, малака, эҳтирос, информация, нутқ, тарбия, тафаккур, ижтимоий тажриба.

Саволлар:

1. "Педагогик маҳорат асослари" курсини ўрганишда қайси принципларга асосланилади?
2. Эстетик ҳиссиётнинг аҳамияти нимада?
3. Нутқ деб нимага айтилади?
4. Тафаккур деб нимага айтилади?

5 - Мавзу: Педагогик техника педагогик маҳоратнинг элементи сифатида (2 соат)

Режа:

1. Педагогик техника-ўқитувчи хулқининг ўзига хос шакли.
2. Педагогнинг ташқи кўриниши ва унинг мақсадли йўналганлиги.
3. Нутқ техникаси

1. Педагогик техникани эгаллаш усуллари.

Педагогик техника усуллар тўплами, нутқ ва мулоқот воситалари эса уни эгаллаш воситаларидир. Педагогика қўйидаги икки гуруҳ йиғиндисидан иборат:

1. Педагог ўз хулқини бошқара олиши:

- а) ўз гавдасини бошқара олиши (мимикалар, пантамимикалар);
- б) ҳиссёти ва кайфиятини бошқара олиши (ортиқча руҳий чарчашларни йўқота олиши, ижодий ҳиссиётларни вужудга келтира олиши);
- в) ижтимоий-перцептив қобилиятлари (диққат «юзидан уқиб олиш», кузатувчанлик, тасаввури);
- г) нутқ техникаси нафас олиши, овозини тингловчиларга мослашиши, талаффуз тарзи, нутқ суръати.

Юқоридагиларга қўшимча фикрингиз?

2. Педагогнинг ташқи кўриниши ва унинг мақсадли йўналганлиги.

Педагогик шахс ва жамоага таъсир кўрсатиши бўлиб, у таълим тарбиявий жараённинг технологиясини очиб беради. Унга педагогнинг дидактик ташкилотчилиги, конструктивлиги, коммуникатив кўникмаларига, қўйиладиган талабларнинг технологик усуллари, педагогик ишларни ташкил этиш ва бошқалар киради.

Ёш ўқитувчилар педагогик техникасида қўйидаги жузъий камчиликлар учрайди:

1. Ўқувчи ёки унинг ота-онаси билан сидқидилдан сўзлаша олмаслик;
2. Ғазабни тўхтата олмаслик ёки уни ўз ўрнида ишлата олмаслик;
3. Ўзида ишончсизликни енга олмаслиги;
4. Нутқини равон этмаслик;
5. Ортиқча қаттиқ қўллик;
6. Хушмуомала бўлишдан қўрқиш;
7. Жуда тез гапириш (айниқса дарсда);
8. Ортиқча ҳаракат ёки бир жойда қотиб қолиш, қўлларини қаерга қўйишни билмаслик;
9. Ўз гавдасини тутишдаги камчилик (букчайиб, ерга қараб юриш, бефойда кулиш, ортиқча ҳаракат) турли жисмларни қўлида айлантириб юриши.

Товушдаги камчиликлар: монотон-бир оҳангни зерикарли, нутқнинг ҳаётий эмаслиги, ифодали ўқиш малакасини йўқлиги (дикция).

Нутқдаги камчиликлар: аниқ талаффуз тарзининг йўқлиги, хона учун зарур товуш қаттиқлигини танлай билмаслиги.

Юқоридаги камчиликлар ўқитувчи учун ўқувчиларга самарали таъсир этишга ҳалақит беради. Уларга талабалик даврида барҳам бериши, бўлажак муҳандис-педагоглар учун жуда аҳамиятлидир. Бунга махсус машқларни мустақил равишда такрорлаш натижасида эришилади.

Тарбиячининг ташқи кўриниши эстетик жиҳатдан ифодали бўлиши зарур. Ташқи кўринишга бефарқ қараш ҳам, унга ортиқча зеб бериши ҳам тарбиявий ишида зарарлидир.

Ўқитувчи сочининг таралиши, костюми, кийимдаги тақинчоқлар ҳам ҳар доим педагогик мақсад вазифасига-тарбияланувчи шахси шаклланишига самарали таъсир этишга қаратилган бўлиши керак. У зеб-зийнат тақиб юришга, косметикага ҳуқуқи бўлса ҳам, меъёрга амал қилиши ва ҳолатни тушуниши зарур. Тарбиячининг эстетик ифодаси унинг юз ифодасидан, очиқ кўнгиллигида, ҳаракатидаги вазминлик ва ихчамлигида, имо-ишорасининг ҳақиқийлиги ва ўқувчига эътиборлилиги, ўз танасини тутишида ва тутишида билиниб туради. Афтини тириштириш, пала-партишлик, имо-ишоранинг сунъийлиги, бўшангликка йўл қўйиши мумкин эмас. Ҳатто, хонага қандай киришингиз, болаларга қандай қарашингиз, саломлашинингиз, стулни қандай суришингиз, хонада юришингиз-бу «майда-чуйдаларнинг» ҳаммаси сизни болага таъсир кўрсатадиган кучингиздир.

Вазмин, хушмуомала, ўзига ишонган тарбиячи энг кучли тарбиячидир.

Талабаларга ўз ҳиссиётингизни намоиш қилишни доимий деб ҳисоблайсизми?

Ўқитувчининг ташқи кўринишига қуйидаги талаблар қўйилади:

а) ўз ҳиссий ҳолатларини бошқара олиши. Педагогнинг ўқувчилар билан бўладиган мулоқоти, расмий характериға эға бўлганлиги учун, «мушаклар сиқилиши», ўзига ишонмаслик, танглик сезгиларини вужудға келтиради. Ўқитувчилар доимо ўқувчилар, ота-оналар ва жамоатчилик назоратида ишлайди. Бу - ўқитувчи фикрининг қатъийлигига, овоз аппарати ҳолатига жисмоний ҳолатига (оёқларнинг қотиб қолиши, қўлларни таёққа ўхшаб қолиши) руҳий ҳолатига (кулгили ҳолда қолиши ўзини уддалай олмайдиган бўлиб кўриниши) таъсир этади. Бўларнинг ҳаммаси бўладиган машғулотға ўзини психофизик нуқтаи назардан мослаш, мулоқат пайтида ўзининг ҳиссий ҳолатларини бошқара олишини талаб қилади.

Ўзини ростлаш қобилиятини қуйидаги тест ёрдамида текшириб кўриш мумкин:

Сизни кайфиятингиз ва рухий ҳолатингизга оид қуйидаги саволларга «Ҳа» ёки «Йўқ» жавобини беринг.

Сиз доим ўзингизни вазмин тута оласизми?

Сиз табиатан жўшқин кайфиятга эгамисиз?

Синфда дарс ўтаётганингизда ва уйда сиз доимо эътиборли ва сергакмисиз?

Сиз ўз ҳиссиётларингизни бошқара оласизми?

Сиз яқин кишиларингиз ва ўртоқларингиз билан хушмуомала ва эътиборлимисиз?

Янгиликни жуда тез ўзлаштирасизми?

Сизда қутулиш зарур бўлган зарарли одат йўқми?

Бирор вазиятдан сўнг сиз «ўзимни яхшироқ тутишим керак эди», деб афсусланмайсизми?

«Ҳа» ва «Йўқ» ларни ҳисоблаб, хулоса ясанг. Агар ҳамма жавоблар ижобий бўлса, у сизни вазминлигингизни, ўзингизни бошқара олишингизни ёки ўзингизни юқори баҳолаганингизни билдиради. Агар ҳамма жавоблар салбий бўлса, бу сизни бесарамжонлигингизни, ўзингизга ишона олмаслигингизни, бошқаларга танқидий муносабатда бўлишингизни билдиради.

«Ҳа» ва «Йўқ» лар аралашган жавоб, ўзингизни камчиликларинингизни била олишингизни кўрсатади, бу ўз-ўзини тарбиялашга қўйилган дастлабки қадамдир. Ўз-ўзини созлашни билиш, ўз-ўзини тарбиялаш учун дастлабки йўналишдир.

Ўз-ўзини созлашнинг энг муҳим усуллари қуйидагилардан иборат:

- хушмуомалалик ва келажакка ишонч билан қарашни тарбиялаш;
- ўз хулқини назорат қилиш (муқуллар зўриқишини ростлаш, ҳаракат, нутқ ва нафас олишни ростлаш);
- фаолиятнинг бирор турида ҳордиқ чиқариш (меҳнат терапияси, музика терапияси, китоб ўқиш, ҳазил мутоиба);
- ўз-ўзини ишонтириш, ихлос қилиш.

Рухий барқарорликни тарбиялашда В.А.Сухамлинскийнинг қуйидаги фойдали маслаҳатларидан фойдаланаш маъқулдир:

- ортиқча бадқовоқ булмаслик;
- бошқалар нуқсонларини ошириб кўрсатмаслик;
- ҳазил мутоибага мойил бўлиш;
- хушмуомалали бўлиш ва келажакка ишонч билан қараш.

Бундай сифатларни эгаллаш шартлари қуйидагича: ўз касбини жамиятдаги ўрнини онгли равишда тушуниш, бурч сезгисини устунлиги, педагогик зийраклик, ҳиссий сезувчанлик ҳамда ўзини таҳлил қилиш ва тўғри баҳолаш.

Дарсга тайёргарлик кўраётган ва ўзида ишончсизлик, қўрқинч сезаётган ёш ўқитувчи жисмоний ва рухий эркинликка эришиш мақсадида қуйидагича релаксация сезгиси (тренинг) ни ўтказишлари тавсия этилади.

а) Мен тинчман, мен ишонч билан дарс берайпман, болалар мени тингламоқдалар. Дарсда ўзимни бемалол ҳис этаман. Мен дарсга пухта

тайёрланганман. Дарс қизиқарли, болаларни танийман ва кўриб турибман. Мен дарсни яхши тугатаман. Мен билан бўлиш болалар учун ниҳоятда қизиқарли. Мен ўзимга ишонаман ва тетикман. Мен ўзимни бошқара оламан. Кайфиятим яхши, ўқитиш жуда қизиқарли. Ўқувчилар мени ҳурмат қиладилар, талабларимни бажарадилар. Дарсдаги меҳнат менга ёқади, мен ўқитувчи ман.

б) Пантамимика-бу гавда, қўл ва оёқларнинг ҳаракатидир. У асосий фикрни ажратиб кўрсатишга имкон беради. Яққол қиёфаларни гавдалантиради. Ўқитувчи дарсда ўқувчилар олдида тўғри туриш ҳолатини машқ қилиш керак (оёқлар оралиғи 12-15 см, ўнг оёқ бироз олдинда), барча ҳаракатлар ўзини оддийлиги ва нафислиги билан ўқувчилар эътиборини тортиши зарур. Гавда тутиш эстетикаси: олдинга-орқага тебраниш, оғирликни бир оёқдан иккинчи оёққа ўтказиб туриш, стул суянчиғига таяниб туриш, бошни қашлаш, қўлда бирор буюмни айлантириб туриш, бурунни артиш, қулоқ қашлаш каби зарарли одатларга йўл қўймайди. Ўқитувчи гавдасининг ҳаракати чегарали ва босиқ бўлиши, ортиқча силкиниш ва кескин ҳаракатлардан ҳоли бўлиши зарур.

в) Мимика - юз мускуллари орқали ўз сезгиси, фикри, кайфиятини ифодалашдир. Ўқитувчи нинг юз ифодаси ва қараши баъзан ўқувчиларга сўздан ҳам қаттиқроқ таъсир кўрсатади. Жест ва мимика ахборотнинг ҳиссий аҳамиятини оширади, уни пухтароқ ўзлаштирилишини таъминлайди. Ўқувчилар ўқитувчи кайфияти ва муносабатини унинг юзидан «уқиб» турадилар. Шунинг учун ҳам ўқитувчи нинг юзи, унинг сезгиларини ифодалаш билан бирга, уларни яшириб туриши ҳам муҳимдир. Оила ташвишлари, ташқаридаги келишмовчиликларни дарс пайтида ўқитувчи ўзининг юз ифодасида билдирмаслиги керак. Пиёда юриш, дам олиш, китоб ўқиш билан руҳий зўриқишларни бартараф қилинади. Юз ифодаси ва ҳаракатлар фақат дарс мақсадига, ўқув-тарбиявий ишни яхшилашга йўналтирилиши зарур. Юз ифодасида кўзлар муҳим ўрин тутди. «Жозибасиз кўзлар маъносиз қалбни акс эттиради» (К.С.Станиславский).

Ўқитувчи юз мускулларини ва кўзларини тез-тез ҳаракатлантиришдан, шу билан бирга уларни бирдай қотиб қолишидан эҳтиёт бўлиши керак. Ўқитувчи нигоҳи ўқувчиларга қаратилган бўлиши, бевосита кўриш контактини вужудга келтириши зарур. Девор, дераза ва шипга қараб туришдан сақланиши зарур. Барча ўқувчиларни диққат марказида ушлаб туришга интилиши зарур.

Таянч сўзлар ва иборалар

Гавда, мимика, пантамимика, нафас олиш, талаффуз, ташқи кўриниш, дикция.

Саволлар:

1. Педагогик техникани эгаллаш усуллари нималардан иборат?
2. Педагогнинг ташқи кўриниши қандай бўлмоғи лозим?

3. Ёш ўқитувчилар педагогик техникасида қандай камчиликлар учрайди?
4. Тovuшдаги камчиликлар нималардан иборат?

6- мавзу: Нутқ техникаси. (2 соат)

Режа:

1. Нутқ техникасининг асоси.
2. Нафас олиш ва овоз
3. Нутқ одоб.
4. Овоздан фойдаланаш.
5. Нутқ техникаси.

Ўқитувчининг такомиллашган нутқга эга бўлиши, ўқув материални ўқувчилар томонидан пухта ўзлаштирилишини таъминлаш гаровидир. Болалар ўқитувчи нутқига жуда эътибор берадилар. Бирор ҳарф ёки товушни нотўғри айтилиши кулгига сабаб бўлади. Бир оҳангдаги нутқ-тезда чарчатади. Индивидуал суҳбат пайтидаги баланд овоздан ўқувчи ўзини алданаётгандек ҳис этади. Бу ўқитувчига ишончсизлик билан қараш ҳисларини уйғотади. Айрим мутахассислар товуш ва унинг тембри туғма хусусият деб айтишади. Лекин ҳозирги экспериментал физиология товуш сифатини ўзгартириш мумкинлигини тасдиқлайди. Бугунги кунда нутқ техникаси бўйича бир неча машқ комплекслари ишилаб чиқилган. Улар асосан театр педагогикаси тажрибасига асосланган бўлиб, сўзлашиш пайтида нафас олиш, товуш ҳосил қилиш ва уни маъниоли ифодалаш малакаларини такомиллаштиради, бу эса ўқитувчи га ўз сўзи мазмунини ўқувчиларга янада тўлақонлироқ қилиб етказишга имкон беради.

а) Нафас олиш. Нафас олиш организмга ҳаёт бағишловчи физиологик функцияни бажаради. Шу билан бирга нутқнинг энергия базаси бўлиб ҳам ҳисобланади.

Нутқ сўзлаётганда нафас олиш фонацион нафас олиш деб аталади (ренго-товуш). Кундалик ҳаётдаги нутқ асосан диалог шаклида бўлади. Шунинг учун ҳам нафас олиш ортиқча қийинчилик туғдирмайди. Дарс давомида ўқитувчи жуда кўп гапирди, янги мавзунини тушунтиради, маъруза ўқийди. Агар ўқитувчи нафас олиш техникасини яхши эгалламаган бўлса, унинг қон томирларини уриши тезлашиб, юзини қизариб кетиши, нафас қисиши содир бўлиши мумкин.

Қайси мушакларнинг иштирок этишига қараб нафас олиш 4 турга булинади:

Юқори нафас олиш, елкаларни кўтарилиб-тушиши ва кўкрак қафасининг юқори қисми иштирокида ҳосил қилинади. Бу бўш, юзаки нафас олиш бўлиб, унда фақат ўпканинг юқори қисми иштирок этади;

Кўкрак қафаси қовурғалар ўртасидаги мушаклар ёрдамида ҳосил қилинади. Бунда кўпроқ нафаснинг кўндаланг ҳажми ўзгаради. Диафрагма кам ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам нафас чиқариш кучсиз бўлади.

Диафрагма иштирокидаги нафас-кўкрак қафаснинг бўйлама ҳажминини ортиши ҳисобига вужудга келади. Бунда диафрагма қисқаради.

Диафрагма-ковурғали- нафас-диафрагманинг қисқариши, ковурғачалар оралиғидаги нафас мушаклар ҳамда қорин мушаклари иштирокида вужудга келади.

б) Товуш-чиқарилган ҳавони ҳикилдоқдан ўтиш пайтида овоз пардаларнинг тебраниши натижасида вужудга келади. Товуш ўзининг куйидаги хусусиятлари билан ҳарактерланади:

товуш кучи-товуш аппарати органларининг фаол ишлашига боғлиқ. Чиқарилаётган ҳаво оқимининг товуш тирқишига бўлган босими қанча катта бўлса, товуш ҳам шунча кучли бўлади;

товуш пардози-товушни узоқ масофага узатилиши ва қаттиқлигини созлай олишини билдиради;

товушнинг ихчамлиги ва ҳаракатчанлиги унинг мазмунига, тингловчиларга мослаб ўзгартира олиш қобилиятини билдиради;

диапазон-товуш ҳажми бўлиб, унинг чегараси энг юқори ва қуйи оҳанглар билан белгиланади. Диапазоннинг қисқариши нутқни бир оҳангли (зеркарли) бўлиб қолишига сабаб бўлади. Бир оҳангда гапириш ахборотни идрок қилишни сусайтиради, уйқуни келтиради.

тембр-товуш рангдорлиги, ёрқинлиги ҳамда унинг юмшоқлиги ва алоҳидалигидир.

в) дикция-аниқ талаффуз қилиш. Талаффузнинг аниқлиги ўқитувчи учун профессионал зарурат бўлиб, ўқитувчи нутқини ўқувчилар томонидан тўғри тушунилишини таъминлайди. Талаффузнинг аниқлиги айтилаётган сўз, буғин ва товушларнинг қатъий аниқлигидир. У нутқ аппарати барча абзоларини (лаблар, жағ, тишлар, юмшоқ ва қаттиқ танглай, кичик тил, кёкирдак, томоқ орқа девори, товуш найчалари) биргаликда ишлашига боғлиқдир. Тил, лаблар, юмшоқ танглай, кичик тил, ва пастки жағ нутқда фаол иштирок этади. Шунинг учун ҳам уларни машқ қилдириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Аниқ талаффуз қилишни такомиллаштириш-артикуляция-нутқ органларини ҳаракатлантириш орқали вужудга келтирилади. Артикуляция гимнастикаси икки турга булинади. Биринчиси нутқ аппаратини дастлабки машқлари ва иккинчиси ҳар бир унли ва ундош товушларни тўғри айтишга ўргатувчи машқлар (ифодалар ўқиш, тез айтишлар).

г) Ритмика-бу айрим сўз ва буғинларнинг айтилиш муддати ва тўхталиши, нутқ ва ифодаларнинг навбат билан ўз ўрнида ишлатилишини билдиради.

Ритм нутқнинг энг асосий қисмидир, чунки «Нутқ оҳанги» ва тўхтамлар ҳам тингловчиларга беихтиёр ўзгача ҳиссий тасир кўрсатади. К.С.Станиславский «Қуруқ сўз» новдан тушаётган нўхатдек ёпирилиб чиқади, маъноли сўз эса худди симоб тўлдирилган шарча каби аста-секин шаклланади. Берилаётган билимларнинг қийин қисмини ўқитувчи аста-секин тушунтиради ва сўнгра янада тезроқ гапиришга ўтиши мумкин.

Нутқ техникасига эришиш учун хафтасига 15 км тоза ҳавода югуриш натижаси?

3. Нутқ одоби.

Нутқ одоби инсоннинг умумий ахлоқини белгиловчи асосий мезондир. Ўрта Осиёда ахлоқий тарбия ўз анъаналарига эгадир. Ахлоқ ҳақидаги ибратли фикрлар қадимий туркий ёдномаларида, буюк алломаларимизнинг асарларида ва бошқа ёзма ёдгорликларда бизгача етиб келган.

Ахлоқ фан сифатида ўрта асрларда юзага келди. Бу фаннинг ўз олимлари пайдо бўлди, назарияси яратилди. Ибн Муснавейх, Форобий, Ибн Сино, Насриддин Тусий, Жалололдин Давоний, Сабзаворий, Гиёсиддин Мансур кабилар ахлоқ фанининг мавзуи, вазифалари, мақсадини назарий ва амалий асослаб бердилар. Афсуски, кўп йиллар давомида бу меросни ўрганиш, оммалаштиришга имкон булмади. Жуда кўп йирик олимларимиз ҳамон халқ учун номаълум бўлиб келмоқда. Аслида эса деярли ҳамма даврларда бу фан тарққий этиб борди, янги-янги асарлар пайдо бўлди; ахлоқ ва таълим-тарбия соҳасида илмий тадқиқот олиб борган жуда кўп олимлар етишиб чиқди. Қатор мутахассисларнинг асарлари асоссиз равишда ўрганилмай келинди.

Кишининг одоби энг аввало, унинг нутқида кўринади. Нутқ одоби нима? Нутқ одоби деганда айтилиши зарур бўлган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос, адабий нормадаги ифодалар билан етказиш тушунилади. Ҳар қандай хунук хабарни ҳам тингловчига беозор етказиш мумкин. Бунинг учун сўзловчи тилни, адабий тил нормаларини мукамал билиши лозим. Мулойим, ёқимли, одобли сўзлаш ҳам ўз-ўзидан пайдо булмайди. Унга ёшлиқдан онгли машқлар қилиш, тилнинг луғат бойлигини эгаллаш, бу борада нутқи ибратли кишиларга тақлид қилиш, улардан ўрганиш орқали эришилади. Ўқувчи учун энг яхши намуна бу ўқитувчи нутқидир. Буни ўқитувчи ҳар доим ўзида ҳис этиб туриши, ўз нутқида ҳеч вақт одоб-ахлоқ, нутқ маданияти нормаларидан чиқмаслиги лозим.

Нутқий муомала саломлашишдан бошланади. Саломлашишдаги хушмуомалалик ундан кейинги яхши суҳбатга дебоча бўлади. Тингловчида яхши кайфият пайдо қилади. Агар саломлашиш қуруқ, илтифотсиз бўлса, кейинги суҳбатга салбий таъсир этиши мумкин. Кўп асрлик одатий анъаналаримизга кўра, «Ассалому алайкум» нинг жавоби «Ваалайкум ассалом» дан иборат. Кейинги даврларда ёшлар орасида салом ҳам, алик ҳам тўмтоқлашиб кетди, яъни салом бериш учун ҳам, алик олиш учун ҳам «салом» сўзи ишлатиладиган бўлди. Бу тарихий анъаналаримиздан четлашишдир.

Маданиятли киши ўз айбини бўйнига ола билиши, айби учун кечирим сўрашни ҳам билиши зарур. Ўз айби учун кечирим сўраш, ўз ғурурини ерга уриш эмас, балки одоблилик, хушмуомалалик аломатидир. «Кечирасиз,

мендан ўтибди» ёки «Авф этинг, бундан сўнг такрорланмайди» дейиш билан киши ўзининг одобрилигини намойиш этади, холос.

Етук кишига хос фазилатлардан яна бири хайрлашув одобидир. Тилимизда хайрлашишда ишлатиладиган «Хайр, соғ булинг», «Хайр, кўришгунча», «Хайр, омонликда кўришайлик» каби таъсирчан иборалар мавжуд. Ўқитувчи синфдан чиқаётганда «Хайр, соғ булинглар», «Хайр, яхши қолинглар» иборасини ишлатса, ўринли бўлади.

Болага яхшилик қилган, айтилган юмушни, илтимосни бажарган кишиларга миннатдорчилик билидириш одобини ҳам ўргатиб бориш лозим. Тилимизда рағбатлантиришни, миннатдорчиликни ифодалайдиган чиройли ифодалар бор. Уларни кундалик муомалага киритиш, ўз ўрнида ишлатиш киши хулқини нақадар безайди. Ўқитувчи топшириқни яхши ўтган ўқувчиларни ««офарин», «баракалла», «рахмат», «отангизга рахмат», «миннатдорман» каби сўзлар билан рағбатлантириш мумкин.

4. Овоздан фойдаланаш ва нутқ техникаси.

Ўқитувчи лик касби бевосита ўқитувчи нинг овоз хусусиятлари билиан боғлиқ. Ёқимли ва жарангдор овозга эга бўлган ўқитувчи ўз ўқувчиларини овозининг ширадорлиги билан асир этади. Бундай муваффақиятга эриши учун ўқитувчи ўз овозини кучини, ширадорлигини, ёқимлилигини билиши зарур. Лозим бўлганда ундан фойдалана билиш малакасига эга бўлиши керак. Ўз овозида камчилик сезган ўқитувчи уни йўқотишга ҳаракат қилади. Бунинг учун овоздан фойдаланаш ва уни яхшилаш техникаси устида ҳамма вақт узлуксиз машқ қилиб бориши лозим бўлади. Чунки бир-икки машқ билан овозни яхшилаб булмайди.

Ўқитувчи нинг овозида қуйидаги хусусиятлар булмоғи лозим:

жарангдорлик (товушнинг тозалиги ва тембрнинг ёрқинлиги);

кенг диапазонлик (овознинг энг пастликдан энг юқоригача бўлган даражаси);

ҳаводорлик (еркин сўзлаганда яхши эшитувчанликка эга бўлиши);

ихчамлик, ҳаракатчанлик;

чидамлилиқ (узоқ ишлаш қобилиятига эга бўлиши);

мослашувчанлик (динамика, тембр, мелодиканинг эштилиш шароитига мослаша олиши);

қарши шовқинларга нисбатан барқарорлик (ҳалақит берувчи шовқинга тембр ва тесситуранинг ўзгариб туриши);

суггестивлик (овознинг ҳаяжон ифодалаш ва бу орқали, қандай сўз айтилаётганидан қатъий назар, тингловчининг хулқига таъсир қилиш хусусияти).

Нутқ техникаси дейилганда, нутқнинг тингловчи ёки ўқувчига етказишда қўлланиладиган воситалар тушунилади. Нутқ икки хил кўринишда бўлганидан, унинг техникасини ҳам икк хил кўрсатиш мумкин: 1. оғзаки нутқ техникаси; 2. ёзма нутқ техникаси.

Оғзаки нутқ техникаси товуш, буғин,сўзларни, унинг шаклларини талаффуз этишни яхшилаш борасида нутқ органларини фаоллаштирувчи машқларини англатади. Бунга нафасдан фойдаланаш, товуш тембрларини яхшилаш, фикцияга эътибор бериш, товушларнинг паст-баланд товланиб туриши, унли ва ундошларни талаффуз этиш, оҳанг кабилар киради.

Ўзбек адабий тили оғзаки нутқ техникасининг ривожига ўзбек маданиятининг атоқли намоёндалари, шоирлар, ёзувчилар, санъаткорлар, актёрлар катта ҳисса қўшдилар. Бу борада Ҳ.Олимжон, Ғ.Ғулом, Ҳ.Ғулом, актёрлардан: А. Ҳидоят, Ш. Бурҳонов, О.Хўжаев, С. Эшонтўраева, Р.Ҳамроев, Ҳ.Умаров, суҳандонлардан: У.Бурҳон, Т. Юнусхўжаева, Қ. Махсумов, Н. Қамбарова, Ў.Жобиров сўз устаси: М. Ҳамидовларнинг хизматларини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Улар ўзларининг ширали овозлари билан тингловчиларни мафтун қилиб келганлар.

Ҳозирги шеър ўқиш техникасида икки хил йўналиш мавжуд. Бу шеърхонликда яққол сезилиб туради. Бири анъанавий шеър ўқиш бўлиб, унда асосан шеър туюқларга, шеър бирикмаларига бўлиб ўқилади. Бу усул кекса шоирларнинг шеър ўқиганида эшитамиз.

Иккинчи хил шеър ўқишни эса, шоир А.Орипов ва Ҳ. Худайбердиевалар бошлаб берди. Бу усулда, асосан мисрадаги ҳар бир сўзга алоҳида урғу берилади, сўзлар бир-биридан кичик пауза билан ажратиб ўқилади.

Ёшлар орасида кейинги йўналишга, усулга эргашиш кучлидир. Бундай янгича шеър ўқиш усулларига мутахассислар томонидан ҳали баҳо ва ном берилган эмас.

Ёзма нутқ техникаси ўз моҳиятига кўра икки турга булинади.

Ҳар қандай ёзма нутқ учун зарур бўлган техник хусусиятдир.

Иш қоғозларига хос бўлган техник хусусиятдир.

Ёзма нутқ ҳам худди оғзаки нутқ каби тингловчи (ўқувчи) учун яратилади. Унинг қулайлигидан, ўқувчига тез ва бутун моҳияти билан етиб боришидан ёзувчи ҳам, ўқувчи ҳам манфаатдор. Шунинг назарда тутганда ёзма нутқ техникаси қуйидагиларни ўз ичига олиши мумкин:

а) ҳар қандай ёзма нутқ хат бошидан, бош ҳарф билан бошланиши керак, ҳар бир гап мазмунан нисбатан тугалланган бўлиши, ёрқин фикр аниқлиги керак. Гап тугагандан кейин мазмунга кўра тегишли тиниш белгилари қўйилган бўлиши керак;

б) маълум бир фикр баён этилгандан сўнг, нутқнинг таркибий қисми бўлган бошқа фикр ҳам бошидан бошланиши зарур. Хат бошилар (абзатлар) бир-бири билан мантиқий боғланган бўлиши лозим;

в) диалоглардан ташкил топган ёзма нутқда ҳар бир шахснинг гапи тире орқали ёзилади;

г) кўчирма гаплар, кўчирмалар, ўз маъносида ишлатилмаган сўзлар, бирикмалар қўштирноқ ичига олинади;

д) нутқ учун иккинчи даражали ҳисобланган, ундаги гапларнинг таркибий қисми ҳисобланмайдиган нарсалар тире ёки қавс билан ажратилади;

е) от, кесим (боғламасиз бўлганда), изоҳловчи, ундалма, ажратилган бўлақлар тегишли тиниш белгилар билан ажратилади;

ж) нутқнинг хат бошидан йирик қисмлари бобларга бўлиб кўрсатилади.

Иш қоғозлари ҳам ёзма нутқ ҳисобланади. Уларнинг ёзилиши ҳам нутққа хос умумий талаблардан четга чиқмайди. Иш қоғозлари ҳам ўқувчига мўлжаллаб ёзилади. Иш қоғозлари мазмун ва шакл жиҳатидан турлитумандир. Масалан, ариза, маълумотнома, тилхат, қарор, буйруқ (фармон), аннотатсия, тақриз, ишонч қоғози, тавсифнома, тавсиянома, ҳисобот, раҳматнома, муносабатнома, телеграмма, акт, саломхат ва ҳ.к.

Иш қоғозларининг катта қисми ўзининг қатъий техник шаклига эга. Бундай қатъий шакл уларни тайёрлашни енгиллаштиришдан ташқари ўқувчи учун ўзида баён этилган фикрни тезроқ ва ёркинроқ англашга ҳам ёрдам беради. Ҳамма техник қоғозларга амал қилиб ёзилган иш қоғозлари ўз ташқи кўриниши билан чиройли, мазмунан равшан бўлади ва ўқувчида қандайдир даражада завқ уйғотади.

Ҳар бир иш қоғози луғавий таркиби билан бошқасидан ва ўзга нутқ кўринишларидан ажралиб туради. Масалан, маълумотнома учун хос бўлган сўзлар, тавсифномага ёки қарорга мувофиқ булмайди. Иш қоғозларида гаплар кам сўзли, ҳар бир сўз эса, аниқ мақсадни кўзлаган бўлади. Иш қоғозларида бадий адабиётга хос қочиримлар, ўхшатишлар, сўз ўйинлари деярли ишлатилмайди.

Ҳар бир иш қоғозининг бошқасидан ажратиб турадиган ўз шакли (ташқи кўриниши) бўлади. Масалан, маълумотномага чап томондан штампга жой қолдирилади, сарлавҳа сифатида биринчи бўлиб, маълумотнома сўзи ёзилади. Аризада эса, аввал ариза бериладиган ташкилот, раҳбарнинг номи, сўнгра сатрнинг ярмидан аризачининг манзилгоҳи, ташкилоти, фамилияси ёзилиб, «Ариза» сўзи ўртадан бош ҳарф билан бошланади ва ҳ.к.

5. Ўқитувчи нутқининг мантиқийлиги.

Нутқда баён этилган фикрнинг қисмлари ва алоҳида фикрларнинг ўзаро мутаносиблиги мантиқийлик деб юритилади. Мантиқли нутқда гаплардаги фикрлар бутун нутқдан келиб чиқадиган фикрнинг қисмлари ҳисобланади, улар орасида зиддият булмайди. Мантиқийлик аниқликка суянади. Бунда предмет аниқлиги, тушунчалик аниқлик ҳам муҳимдир. Ноаниқ нутқ мантиқий бўла олмайди. Нутқда мантиқийликка эришиш учун унда қўлланган сўзлар билан уларнинг предметлик маънолари мос бўлиши лозим. Бошқача айтганда, ҳар бир сўз нутқда қўлланганда ўзига бириктирилган маънонигина ифодалаши лозим.

Мантиқийликни таъминлаш икки шартга асосланади: биринчиси, экстралингвистик шартдир. Бу шарт тўғри мулоҳаза қилишнинг нормалари

ва принципларини эгаллашни тақозо қилади. Тўғри нутқ учун курашувчи киши энг аввало, мантиқий фикрлашни ўрганиши лозим. Ҳар қандай тафаккур кўриниши мантиқ қонунларига мос бўлиши керак. Сўзлаганда фикрнинг тартибига қаттиқ аҳамият бериш, фикрлашда мантиқий хатоларга йўл қўймаслик мантиқийликни гаровидир.

Иккинчи шарт соф лингвистик бўлиб, нутқий тузилиш белгининг бир-бирига зид бўмаслигини, мазмуний боғлиқлигини уюштирувчи тил воситаларини билишни тақозо қилади. Иккинчи шарт, нутқий алоқа сатҳида амал қилиб, баён этиш мантиқини эгаллашни буюради. Биринчи шарт билиш мантиқи бўлса, иккинчи шарт баён этиш мантиқидир. Баён этиш мантиқини бузганлик тингловчини нутқни тушунишга таъсир этади. Нутқни тушуниш бош масала экан, баён этиш мантиқи ўрганишга арзийдиган масала бўлиб қолаверади.

Гап ичида мантиқийликни бузилувига қуйидагилар сабаб бўлиши мумкин:

1. Маълумки, сўзлар ўз маъно доираларига мос келувчи сўз билангина бирика олади. Исталган сўзни исталган сўз билан бириктириш мумкин эмас. Бир-бирига мос келмайдиган тшунчаларни ифодоловчи сўзлар гап ичида бириқиб қолсалар, фикрда мантиқсизлик юз беради.

2. Сўз тартибига эътибор бермаслик.

Гап ичида сўзларнинг ўзаро тўғри тартиби мантиқийликнинг юзага чиқишида муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек тилида сўз таркиби гапнинг синтактик тузилишига амал қилади. Синтактик тузилиш сўз тартиби, сўз бирикмалари, эга, кесим ва бошқа гап бўлақларини жойлашувини белгилайди. Эга ва кесим гуруҳларининг ўзаро жойлашувини гапнинг муҳим бўлиниши белгилайди. Муҳим бўлинишга кўра, гапдаги сўзлар иккига-мавзу ва режага ажратилади. Мавзу тингловчига маълум нарсаларни, режа тингловчига айтиладиган янгиликни англатади. Гапдаги сўзларнинг жойлашуви уларни гапнинг актуал бўлинишига кўра қайси компонентга-мавзу ёки режага киришига боғлиқдир. Услубий нейтрал гапларни мантиқан тўғри қуриш ўзбек тилида мавзунинг режадан олдин келишини талаб этади. Муҳим ахборот гапнинг охирида бўлади. Бу қонданнинг бузилиши баёнда мантиқий изчилликнинг бузилишига, ундаги маънавий урғунинг ноаниқлигига олиб келади.

«Ҳар бир тийинлик иш ҳақи фонди, моддий ресурсларнинг ҳисоби олинган» (газетадан). Мантиқий алоқалар ва муносабатларнинг ифодалашнинг муҳим воситаларидан бири-кириш сўз, кириш бирикмалар, ёрдамчи сўзлар, боғловчилар ва юкламалар ҳисобланади. Гап бўлақлари, шунингдек, гаплар орасидаги мантиқий муносабатларни ифодалаш учун кириш сўз ва кириш бирикмалар хизмат қилади. Улардан тўғри фойдаланаш яхши нутқ яратишнинг гарови ҳисобланади. Мана бу мисолда тасдиқни ифодоловчи «тўғри» модал сўзи эҳтиёжсиз қўлланганлиги сабабли икки гапни мантиқан боғлашга хизмат қилма йди. Шу ўринда у ортиқча: «Ҳамза номли колхоз Қамашаи районидаги кўп тармоқли хўжалик ҳисобланади.

Тўғри, кейинги йилларда колхоз ишлаб чиқаришида ўсиш бор» (газетадан). «Тўғри» сўзининг нутқ матнига киритилиша биринчи гапдан «Кўп тармоқли хўжаликда ўсиш булмайдиган»-деган мантиқий хулоса чиқаришга сабаб бўлаётир, ҳолбуки ундай эмас. Хуллас, икки гап «Тўғри» модал сўзи туфайли мантиқий боғланмасдан қолган.

Гаплар орасида мантиқийликнинг бузилишига қуйидагиларни кўрсатса бўлади: 1. Гапларни бир-бирига боғлашда юз берадиган хатолар. 2. Бир фикрдан бошқасига ўтишда юз берадиган хатолар. 3. матнни абзацларга бўлишда хатоларга йўл қўйиш.

4. Матнни мантиқий шакллантириш, синтактик қурилмаларни танлашда юз берадиган хатолар.

Ҳар бир гапда нисбатан тугалланган қандайдир фикр ифодаланган бўлади. аввалги гапларда ифодаланган фикрни кейинги гапда ифодаланган фикр, одатда, ё ривожлантиради, ёки улардан келиб чиқадиган фикрларни хулосалайди. Шундай экан, кейинги гапни олдинги гап билан тўғри боғлаш муҳимдир. Гаплар бир-бирлари билан хилма-хил синтактик воситалар орқали боғланади. Баъзан улардан тўғри фойдалана олмаслик кўзга ташланади.

Таянч сўзлар ва иборалар

Диафрагма, диапазон, дикция, тембр, ритм, ихчамлик, ҳаракатчанлик,, ҳаводорлик, жарангдорлик , чидамлилиқ, мослашувчанлик.

Саволлар:

1. Нутқ одобининг моҳияти ва мазмуни?
2. Овоздан фойдаланаш ва нутқ техникаси нималардан иборат?
3. Ўқитувчи нутқининг мантиқийлиги нималарга асосланади?

7- мавзу: Ўқитувчи нутқининг ифодалилиги ва бойлиги. (2 соат)

Режа:

1. Нутқ ифодалилиги.
2. Ўқитувчи нутқининг бойлиги.
3. Ўқитувчи нутқининг ўринлилиги.

Нутқ ифодалилиги.

Ўқитувчи нутқининг муҳим фазилатларидан бири ифодалилиқдир. Ифодалилиқкина нутқнинг тингловчи томонидан қабул қилинишини таъминлайди. Ифодалар содда, аммо катта мазмунга эга бўлган нутқ тингловчида қизиқиш уйғотади ва унинг онгига тез етиб боради. Ифодалилиқ нуқтаи назаридан қаралганда кишиларнинг нутқлари хилма-хилдир. Ҳатто бир мавзуга бағишланган турли кишиларнинг нутқи турлича ифодаланиши мумкин. Бундай нутқларнинг бирига тингловчи қизиқиб қараса, бошқасига нисбатан лоқайд муносабатда бўлади. Нутқни раво қилишда мавзу ва хабарнинг мантиқи, далилларнинг янгилиги, муаллифнинг таъсир ўтказиш воситалари, нутқнинг структура хусусиятлари муҳимдир. Биз А.Қодирий, Ойбек, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор, А.Орипов ва Э.Воҳидовларнинг кўпгина асарларини ҳаяжон билан ўқиймиз. Бунга сабаб нима? Масалан, Ўзбекистон мавзусида жуда кўп шеърлар ёзилган. Лекин Ойбек, Ҳ.Олимжон, А.Ориповларнинг шеърларини бошқалардан афзал кўрмайсиз. Ўз-ўзидан равшан бўладики, нутқнинг тузилиши, хусусияти, фазилати ҳамда хоссалари бизнинг фикр ва туйғуларимизни, диққатимизни ёрқинлаштиради, айтилганларда қизиқиш уйғотади. Ўз тузилиши, хусусияти, фазилати ва хоссалари билан тингловчининг фикр ва туйғуларини, диққатини ёрқинлаштирган, айтилганларга қизиқиш уйғотган нутқ ифодалидир.

Ифодали, шеърини нутққа мисол қилиб Ҳ.Олимжоннинг «Ўлка» шеърини кўрсатиш мумкин.

Ифодалилиқ биринчидан нутқ вазияти билан боғлиқ бўлса, иккинчидан эса, тилнинг тузилиши билан боғлиқдир. Ўқитувчи нинг дарсадаги нутқи ифодалилиги билан, тарғиботчининг маъруза ифодалилиги билан, ЭҲМ юзасидан қилинган маъруза билан, халқаро кенгашда қилинган маъруза ифодалилигини бир қаторга қўйиб бўлмайди. Улар ташбихлар ва луғавий қатламларнинг, оҳангнинг кўринишлари билан бир-биридан ажралиб туради. Аммо ҳар қандай фикр алишувида ҳам ифодалилиқ зарурдир.

Нутқнинг ифодалилиги, талаффуз, урғу, лексика, сўз ясалиши, морфология, синтаксис услуб билан алоқадордир. Демак, ифодалилиқ тил имкониятларининг ҳар хил соҳалари иштирокида юзага чиқади. Нутқда ифодалилиқка қандай эриши мумкин? Тилшунос Б.Н.Головин бунинг еттита шартини кўрсатади.

Биринчидан, нутқ муаллифи тафаккурининг эркин, мустақил бўлиши, сийқаси чиққан гапларга боғланиб қолган кишининг нутқи юксак

ифодалиликка эриша олмайди, чунки бундай нотик эркин тафаккур қилмайди, нутқига шароитга муносиб ифодавий воситаларни кирита олмайди, улар устида ўйламайди, ўйлай олмайди.

Иккинчидан, нутқ муаллифи нима ҳақида сўзлаётганини, кимларга сўзлаётганлигини билиши, шунга қизиқиши, бепарво бўмаслиги лозим.

Учинчидан, тилни, унинг ифода воситаларини, имкониятларини яхши билиш (бунга тил фанини билиш орқали эришилади).

Тўртинчидан, тил услублари (бадий, илмий, публицистик, сўзлашув каби) хусусиятлари, хоссаларини билиш.

Бешинчидан, нутқий малака устида мунтазам ва енгил машқ қилиш. Бунда олинган билимни малакага айлантириш муҳимдир. Сўзлаётганда киши узоқ ўйлаб нутқни ифодали қилувчи воситаларни топиб бериши, кераксиз воситаларни узоқлаштириши лозим. Аммо бунга қандай эришиш мумкин? Ўқиган бадий, илмий ва бошқа асарларнинг тилига онгли муносабатда бўлиш, тил воситаларини таҳлил этиш, ёдлаш, улардан фойдаланаб, нутқ сўзлаш машқлари ўтказиш ифодали сўзлаш юзасидан малака хосил қилишнинг бирдан-бир тўғри йўлидир. Инсон доимо ўз нутқий малакасини бойитиш, ошириб бориши зарур.

Олтинчидан, сўзловчининг ифодали сўзлашга бўлган онгли ишончи, руҳан тайёргарлиги. Киши ўзига-ўзи менинг нутқим ифодасиз, сўзлашиш учун китоблар ўқишим, улардан тилнинг ифода воситаларини, мақол, хикматли сўзларни, ибораларни ўрганишим зарур дея олиши керак.

Еттинчидан, тилда нутқнинг ифодалиликни таъминловчи воситаларнинг бўлиши. Улар тилда борлиги учун ҳам биз ўз нутқимизда ифодалиликка эришамиз.

Тилнинг ифода воситалари дейилганда, одатда, троплар ва тасвирий шакллар тушунилади. Ҳақиқатда эса ифодалилик воситаларининг бошқа кўринишлари ҳам бор. Бу тушунча оддий товушлардан то услубгача бўлган ҳамма имкониятларни ўзида қамрайди. Ҳаммага маълумки, сўзловчи бирор товушни нотўғри айтса, ёки аниқ айта олмаса, нутқни қабул қилиш анча қийинлашади.

Ифодали сўзлашни таъминловчи асосий манбаа сўзлар (лекция) дир. Тилдаги сўзлар луғавий-маъновий воситалар тилнинг тасвирий воситалари деб юритилади. Ўхшатиш (эпитет) ҳам, метафора ҳам, метонимия ҳам луғавий маънога асосланади. Баъзи бир шеърлар ифодали воситаларсиз яратилади. Эркин Воҳидовнинг «Кўча ўртасида» шеъри иккита тўртликдан иборат.

Кундалик шеърий нутқ ҳар хил тузилади. Шунинг учун бир сўзнинг ўзи кундалик нутқда ва шеърий нутқда ифодасиз ҳам, ифодали ҳам бўлиши мумкин.

Маълумки, ифодалиликни таъминлашда ўхташиш, метафора, метонимия, синекдоха, муболаға кабилар катта аҳамиятга эгадир. Нутқда бу воситалардан ўринли фойдаланаш унинг маданиятини оширади.

Ўхшатиш каби, сингари, -дай, -дек, каби воситалар билан ҳосил қилинади. Ўхшатиш нутқнинг ҳамма турлари учун ҳам муҳимдир. Аммо у бадиий нутқда кўпроқ учрайди.

Метафора нарсалар, ҳодисалар орасидаги ўхшашликка асосланиб, бирига хос бўлган белги-хусусиятларни бошқасига кўчиришдир. Нарсалар ўзининг ранги, шакли, ҳаракат хусусияти ва бошқа белгиларига кўра, бошқа шундай белгиларга эга бўлган нарса номини олади. Бунда шу нарсалар учун умумий бўлган белги тушунчада сақланади.

Метафора ёпиқ қиёслаш маъносига эга бўлган сўз бирикмаларидир. Метафора маъносида уч қисм бўлади: 1. қиёслаш ҳақидаги хабар; 2. нима билан қиёсланаётгани ҳақидаги хабар; 3. қиёсланаётган нарсалар белгиси ҳақидаги хабар.

Синекдоха ҳам нутқнинг ифодалилигини таъминлайди:

Биз ҳам йўлда...Қуёш тупроқ васлидан,

Қизийди орқада, олдимизда йўл.

Гўзал бўлиб кетмиш тупроқ аслидан,

Уруғсочиб ўтганч меҳнат номли қўл.

(Зулфия)

Парчанинг кейинги икки мисрасида инсон меҳнати улуғланган. Ерни аслидан гўзал қилиб юборган қўл орқали меҳнаткаш инсон англашилади, яъни қисм орқали бутунни ифодалаш билан гўзал ифодалилиқ яратилган.

Метонимия нарсаларнинг замон ва маконда ўзаро боғланишларига асосланади.

Фақат чувт дўпписи остидан тошган,

Кумуш ҳалқалардан оқиб тушар тер.

(Зулфия)

«Кумуш ҳалқалар» нинг чувт дўпписи остидан тошиб туриши, уларнинг қўнғироқ соч ўрнида ишлатилганлигини англашга имкон беради. «Кумуш ҳалқалар» устида фикр юритган ўқувчининг хаёлига бирдан оқарган жингалак соч, улардан оқиб тушаётган қайноқ тер келади. Мисраларда шоир кўзда тутган фикрни осонликча англаб олади. Бошқа ифодалилиқ воситалари шу юқоридагиларга ўхшайди.

Ўқитувчи нутқининг бойлиги.

Ўқитувчи нутқининг бойлиги (ранг-баранглиги) дейилганда, унда ишлатилган тил воситаларининг кўплиги, кам такрорланганлиги, тингловчига кўрсатган таъсири тушунилади. Нутқнинг бойлигини аниқлаш анча мушкул бўлиб, икки нутқни бир-бири билан солиштирганда, қиёслаганда улардаги тил воситаларининг сўзловчи тутган ахборотларни юзага чиқаришда бажарган вазифаси устида мулоҳаза қилганда намоён бўлади. Олайлик, ўрта маълумотли бригадирнинг нутқидан, олий маълумотли ўқитувчи нинг нутқи албатта бойдир. Бунга биз ўз таассуротларимиз асосида ишонч ҳосил қиламиз. Тил қурилиш хусусиятлари

билан бизда таассурот уйғотган нутқ бой, шундай таассурот кам бўлган нутқ кашшоқдир.

Кўпгина кишиларнинг оғзаки нутқида (баъзан ёзма нутқида ҳам) сўзлар кўп марталаб такрорланади. Нутқда фикрни ёрқинлаштириш учун зарур бўлган тил воситалари ишлатилмайди. Бундай нутқни эшитиш кишига малол келади. Нутқ сўзловчи ўз олдига қўйган мақсадни тингловчига тўла етказа олмайди. Албатта, бундай нутқ сўзловчининг тилни яхши эгалламанганлигини, ўз нутқи учун кунт билан меҳнат қилмаганлигини кўрсатади.

Жаҳон адабиётига катта ҳисса қўшган кўпгина олимларнинг сўз бойлиги услубий жихатдан ўрганилиб чиққан. Масалан, рус шоири А.Пушкин ўз асарларида 21197 сўздан, Шекспир 20000 сўздан, Сервантес 18000 сўздан, Абдулла Тўқай 14000 сўздан, Абай эса 6000 сўздан фойдаланган. Навоийшунос ёш олим Бафоевнинг маълумотига кўра, улуғ бобомиз Алишер Навоий сўз ишлатиш борасида ҳам тенги йўқ шахс бўлган. Унинг асарларида тахминан 1376667 сўз ишлатилган. Бу тадқиқотчининг хабар беришича, биргина «Ғаройибус-Сиғар» нинг ўзида 7669, «Фарҳод ва Ширин» да 5431 сўз турли маъноларда қўлланилгандир. Ўзбек адабиётининг йирик намояндаси Ойбекнинг сўз хазинаси 25000 бирликдан иборат бўлган. А.Қаҳҳор 22000 сўздан фойдаланган. Афсуски, ўзбек адибларининг муаллифлик луғатлари бўлмаганлигидан, кўпгина йирик шоир ва носирларимизнинг сўз бойликлари тўғрисида маълумот бериш имкониятига эга эмасмиз.

Умуман олганда, ҳозирги замоннинг олий маълумотли етук кишиси ўз нутқий фаолиятида 12000 тил бирлигидан фойдаланаши мумкин. Нутқнинг бойлигини белгилашда, фразеологик бирикмаларнинг алоҳида ўрни бор. Ўзбек тилшунослигида бу борада ҳам айтарли кўп иш қилинмаган. Биз профессор И.Қўчқортоевнинг А.Қаҳҳор фразеологизмларига бағишланган асарларинигина биламиз, холос. Ўзбек тили ибораларга энг бой тиллардан биридир. Уларнинг бир қисми олимларимиз томонидан тўпланган.

Ўқитувчи нутқининг ўринлилиги.

Ўринлилик нутқнинг фазилатлари ичида энг муҳимларидан биридир. Чунки нутқнинг бошқа фазилатлари парча учун, нутқ сўзланиб турган шароит учун ўринли бўлсагина, ўзини кўрсата олади. Акс холда, тўғрилиқ ҳам, ифодалиқ ҳам англашилмайди. Ўринлилик нутқнинг маълум бир воқеа-ҳодисага, алоқанинг мақсади ва шароитига мослаб тузилишидир. Ўринли нутқ берилаётган маълумотга, тингловчиларнинг нутқ сўзланилаётган пайтдаги руҳий ҳолатига мос бўлади. Масалан, никоҳ тўйи кечасида айтилган нутқ билан иш юзасидан ўтказилган мажлисда сўзланган нутқ ўз сўз таркиби, қурилиши, услуби, оҳанги билан бир-биридан кескин ажралиб туради. Ўринлиликка эришишнинг асосида тилнинг сўз бойлигини эгаллаш, ҳар бир сўзнинг маъно қирраларини чуқур англаш ётади. Сўзловчи айрим сўз, сўз бирикмалари ёки ибораларининг лексик маъноларини яхши

англамасдан нутққа киритганда, мазкур тил воситалари муаллиф кўзлаган маънони англамаганлиги учун мақсад тўлиқ юзага чиқмайди, мантиқсизлик пайдо бўлади: «Ўзбек адабий тили ўз ичига адабий тилдан ташқари, бир қанча шувалар ва диалектларни ҳам олади» (Н.Ахмедов). Бунда муаллиф «ўзбек адабий тили» ва «адабий тил» бирикмалардан бирини ўринсиз ишлатган, улар англаган маънога эга бермаган. Матнда «Ўзбек адабий тили» ифодасига юкланган вазифа унинг маъно режасида йўқ. У матнда «Ўзбек тили», «Ўзбек миллий тили» ифодалари ўрнида ишлатилган. Ўринсизлик юз берган.

Келар мангу нозланиб гўзал,
Бор дунёни эритиб баҳор...
Ермайди негадир баъзи,
Қабокларда музлаб қолган қор.

(Баходир Исломов).

Баҳор келиб-кетиб туради. Аммо, мангуликка келмайди. Хатто, умр баҳори ҳам! Муаллиф мисраларда буғинларни тенглаштириш-оҳангни таъминлаш мақсадида «мангу» эпитетини киритишга мажбур бўлган. Шеър лаби учган пиёладек қолган. Демак, «мангу» сўзи парча учун ўринсиз.

Мулоқот пайтида суҳбатдошларнинг шахсий руҳий ҳолатлари муҳим аҳамият касб этади. Чунки, сўзловчининг нутқи унинг нутқ сўзланиб турган пайтдаги руҳий ҳолатига кўра турлича лексик таркибда ва оҳангда бўлиши мумкин. Бундай нутқ тингловчига ҳам турлича таъсир кўрсатади. Энг ўринсиз нутқ-қўпол нутқдир. Қўпол нутқ тингловчи кайфиятини вайрон қилади ва руҳига салбий таъсир кўрсатади.

Ўқитувчининг ўқувчи билан қўпол муомаласи ўқув материалининг ёмон ўзлантиришига сабаб бўлишидан ташқари, ўқувчиларни ўзидан бездиради ҳам. Қўпол сўзли ўқитувчи ни ўқувчилар юракдан севмайдилар, ўзларига яқин билмайдилар. Ўқувчилар севмайдиган устознинг ишдаги ютуғи қандай бўлиши ҳаммага маълум. Шунинг учун биз нутқимиз тингловчига қандай таъсир этиши ҳақида, қўполлиги билан жароҳатламаяптими, қобилятини ерга урмаяптими, - деб ўйлашимиз зарур.

Нутқнинг ўринлилиги ижтимоий жиҳатдан жуда муҳим. Чунки, у бизнинг нутқий хулқимизни бошқаради.

Таянч сўзлар

Нутқ ифодалилиги, метафора, метонимия, нутқ ўринлилиги, нутқ бойлиги.

Саволлар:

1. Нутқнинг ифодалилиги нималарда намоён бўлади?
2. Ўқитувчи учун нутқ бойлиги қандай аҳамиятга эга?
3. Нутқнинг уринлилигининг ижтимоий аҳамияти нимада?

8-мавзу: Ўқитувчи нутқининг аниқлиги ва мантиқийлиги. (2 соат)

Режа:

1. Атама ҳақида маълумот.
2. Аниқ нутқ яратиш.
3. Ўқитувчи нутқининг мантиқийлиги.

Ўқитувчи нутқида атамалар ва мутахассисликка оид лексика асосий ўринни эгаллайди. Улар ўқувчи билимининг, дунёқарашининг омили ҳисобланади. Шунинг учун ўқитувчи ҳар бир янги атамани тўғри ва ёрқин изоҳлаб, ўқувчи онгига синдириб бериши лозим.

Фан ва техникада айрим тушунча махсус нарсаларни аниқ ифодалаш учун қўйилган сўз ёки сўз бирикмаси атама деб аталади. Атамалар асосан бир маъноли бўлади. Кўп маъноли сўзлар атамага айлангач, ўзи ишлатиладиган фан, техника соҳаси учун бир маъноли бўлиб қолади. Атамалар фан-техниканинг тараққиётига боғлиқ ҳолда ривожланиб боради. Атама ҳар бир тилнинг ўз ички имкониятлар асосида яратилади ёки бошқа тиллардан ўзлаштириб олинади.

Фан сифатида ўзбек тилшунослиги ҳам бой атамаларга эга. Уларнинг бир қисми тилшунос олимларимиз томонидан ижод қилинган бўлса, бир қисми бошқа тиллардан тўғри ёки чалқалаш (нусха олиш) орқали қабул қилингандир.

Атама ҳақида маълумот берилганда икки хусусиятга эътибор берилади: биринчидан, атаманинг дастлабки маъноси, этимологияси (келиб чиқиши), қайси тилдан олинганлиги, иккинчидан, атама сифатида қандай тушунчали, воқеа-ҳодисани, нарсани ифодалаётгани изоҳланади. Бунда ўша атамаларга эътибор билан қараш, уларни ўқувчилар томонидан яхши ўзлаштириб олинишига шароит яратадиган баёндан фойдаланашни тақозо этади.

Маълумки, XX-асрда халқаро илмий алоқалар ниҳоятда раванқ топди. Бу атама ижодкорлигида ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Айни бир тил ходисаси бир нечта атамалар билан изоҳланадиган ҳолатлар ниҳоятда кўп. Ана шундай бир шароитда ўқитувчи атамалардан фойдаланаш одобига алоҳида эътибор бериши, ўз нутқини турли-туман атамалар билан тўлдириб юбормаслиги лозим. Ҳодисаларнинг маъносини тўғри ифодалайдиган, шу тил учун энг қулай атамалардангина фойдаланаш яхши натижа беради. Масалан, тилшуносликда бир қатор ундошларни гуттурал ундошлар деб юритилади. Ундошларни бундай номлаш ўзбек тилшунослигида сингиб кетмаган. Шунинг учун бу атамаларни ишлатиш унчалик маъқул эмас. Унинг ўрнида одатдагидек, «портловчилар», «тил орқа ундошлари» каби атама ишлатиш одобига мос тушади. Аммо бундан керакли атамаларни ҳам ишлатмаслик керак, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Керакли атамалардан ўз ўрнида фойдалана билмаслик ўқитувчи нутқ маданиятининг пастлигини

кўрсатганидек, кераксиз ҳолда хилма-хил атамалар билан нутқни тўлдириб юборишни ҳам маъқуллаб булмайди.

Аниқ нутқ яратиш.

Аниқлик нутқининг муҳим фазилатларидан бириси фатида қадимдан маълум. Ғарб мутаффақирлари ҳам, Шарқ олимлари ҳам аниқликни нутқ сифатларининг биринчи шarti ҳисоблаганлар. Аристотел: «Агар нутқ ноаниқ бўлса, у мақсадга эришмайди», - деган бўлса, Кайковус: «Эй фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганда маъноли гапир, бу нотикликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога эга эканлигини билмасанг қушга ўхшагансан...»- дейди.

Аниқ нутқ яратиш сўзловчидан қуйидагиларни ўрганиш ва уларга амал қилишни талаб этади:

а) тилнинг синонимик имкониятларини билиш ва синонимик каторлардан керакли вариантларни ажратиб нутқда қўллаш;

б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг англаган маъноларини ҳар томонлама билиш; нождий, таҳминий қўллашлардан қочиш, чунки бетайин сўз қўллаш нутқни бебурд қилади;

в) сўзни кўп маънолилигига жиддий эътибор бериш, кўп маъноли сўз нутқда қўлланганда унинг қайси маъно қирраси кўзда тутилаётганлигини аниқ тасаввур қилиш; фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маъно қирралари монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдига келтириш;

г) омонимларнинг хусусиятларини билиш, чунки, уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;

д) паронимларни билиш, улардаги товуш яқинликларига эътибор бериш;

е) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, касб-ҳунарга оид архаик, эскирган, диалектизм сўзларнинг маъноларини яхши англаган ҳолда нутққа киритиш.

Таянч сўзлар

Атама, тилшунослик, нутқ, пароним, омоним, диалектизм.

Саволлар:

1. Атамаларнинг ахамияти нимада?
2. Аниқ нутқнинг моҳияти нимада?
3. Ўқитувчи нутқининг мантиқийлигини тушунтиринг.

9 - мавзу: Педагогик техниканинг намоён бўлишида мулоқатнинг ўрни. (2 соат)

Режа:

1. Педагогик мулоқот ҳақида тушунча, унинг вазифалари.

2. Мулоқотнинг индивидуал услуби.

1. Мулоқот-педагог фаолиятини энг муҳим профессионал қуролидир. Педагогик мулоқот-қулай психологик муҳит яратиш мақсадида ўқитувчининг ўқувчи билан дарс ва ундан ташқаридаги ҳақиқий мулоқотидир.

Нотўғри педагогик мулоқот ўқувчида қўрқув, ишончсизлик туғдиради, диққати, хотираси ва иш қобилиятини сусайтиради, нутқ меъёрини бузади. Натижада, ўқувчиларда стереотип фикрлар вужудга келади. Уларни ўқишга ва мустақил ўрганишга, фикрлашга бўлган қизиқишлар сусаяди. Оқибат натижада, ўқувчиларда ўқитувчи га, унинг фанига нисбатан муайян салбий муносабатлар узок вақт шаклланиб қолади.

Педагогик мулоқот-ижтимоий-психологик жараён сифатида қуйидаги функциялар билан характерланади: шахсни ўрганиш (билиш), ахборот алмашиш, фаолиятни ташкил этиш.

Мулоқотни ахборот алмашиш функцияси-маънавий бойлик ва янгиликлар билан ўртоқлашиш жараёнини таъминлаш билан бирга ўқув-тарбиявий жараённи ривожлантириш учун ижобий иштиёқлар. Ҳамкорликда фикрлаш учун шароитлар яратишдан иборат.

Роллар алмашиниши ёрдамида мулоқот ўрнатиш эса, уларда у ёки бу ижтимоий шаклланиб қолган ҳатти-ҳаракатни дастурлайди (ўқитувчи - ўқувчи).

Ижтимоий роллар алмашинуви шахсни ҳар томонлама намоён бўлишини таъминлайди, ниқобни олиб ташлаб бошқа киши ролига кириш ва шу билан инсонни инсон орқали идрок қилиш жараёнига таъсир кўрсатади. Ўқитувчилар ўқув-тарбиявий жараёнда шахс-рол шаклидан фойдаланадилар, дарснинг айрим элементларини бажаришга ўқувчиларни таклиф қиладилар, ҳар бир ўқувчинини ўқитувчи ролини бажаришга имкон берадилар. Ўз шахси қимматини намоён қилиш ҳам мулоқот функцияси сифатида намоён бўлади. Бунда ўқувчилар томонидан ўз шахси (мен) ни, кадр-қимматини, шахсини муносиб баҳолаш ва келажакини тасаввур эта олиш учун интилишларини таъминлаш ўқитувчининг асосий вазифасидир.

Мулоқотнинг энг муҳим функцияларидан бири-ҳамдард бўлишдир. У бошқа киши ҳиссиётларини тушуниш, бошғалар нуқтаи назарини маъқуллаш қобилиятини шакллантириш жараёнида амалга ошади ва жамоадаги муносабатларни меъёрга келтиради. Бунда ўқувчинини, унинг истакларини тушуниш ва бўлар асосида ўқувчига таъсир этиш зарурлиги англаш ўқитувчи учун жуда муҳимдир.

Мулоқот функцияларини билиш Ўқитувчилар учун дарс ва ундан ташқарида ўқувчилар билан бўладиган мулоқотларни яхлит жараён сифатида ташкил этишга ёрдам беради.

Дарсга тайёргарлик кўраётганда мулоқотнинг барча функцияларидан комплекс фойдаланашга эришиш зарур. Дарсни режалаштираётганда фақат ахборот бериш ҳақида эмас, балки ўқувчиларнинг ўз шахсини намоён қилишларини ва ўз шахсий қобилятини ҳам кўрсата олишга шароит яратишни ҳам режалаштириши зарур.

Бунда айниқса, ўқитувчи ёрдамига муҳтож бўлган ўқувчиларга алоҳида эътибор бериш, ҳар бир ўқувчини қизиқтириш усулларини, ҳамкорлик ва ижодкорликка асосланган меҳнатни ташкил этишни олдиндан ўйлаб қўйиш лозим. Мулоқот бўйичаа йирик мутахассис олим Кан-Калик фикрича, профессионал педагогик мулоқот таркиби қуйидагилардан иборат:

синф-гурӯҳ билан бўладиган мулоқотни педагог томонидан моделлаш (лойиҳалаш);

ўзаро таъсир этиришнинг дастлабки онларида бевосита фаол мулоқот олиб бориш (коммуникатив ҳужум);

педагогик жараён давомида мулоқотни бошқариш;

амалга оширилган таҳлил қилиш ва уни келгуси фаолият учун моделлаш.

Мулоқотнинг ҳар бир элементларини муваффақиятли бажариш учун қуйидагиларга эътибор бериш зарур.

Моделлаш босқичи-синф (гурӯҳ) ўқувчиларнинг ўзига хос қуйидаги хусусиятларини, уларни билиш қобилятилари характери, қийинчиликлар эҳтимоллиги, иш суръатини билишни талаб этади.

Дарсга тайёргарлик кўришда унинг мазмунини олдинги дарс мазмуни билан боғлаш ва у фақат ўқитувчи нуқтаи назаридан эмас, балки ўқувчи шахси томонидан ҳам ўйланиб, турли вариантларда тайёрланиши зарур. Бу ҳақда педагогик технологияда батафсил маълумот берилади.

«Коммуникатив ҳужум» - ўз-ўзидан маълум бунда ўқитувчи ўқувчиларни тезда жалб қилиш техникасини билиши, динамик таъсир ва ўзини салобатли қилиб кўрсатиш усулларини эгаллаши зарур.

Мулоқотни бошқариш босқичида ўқувчилар ташаббусини маъқуллаш, диалогик мулоқот олиб бориш, ҳақиқий шароитга мослаб ўз фикрларига тузатишлар киритиш зарур. Ва ниҳоят, мулоқотни таҳлил қилиш-унинг мақсади, мазмуни ва натижасини таққослашдир.

Табиийки, ўқитувчи мулоқотни, ўқув-тарбиявий жараённи ташаббускори ва етакчиси бўлиши зарур. Бунинг учун қуйидагилар тавсия этилади.:

«Биз» сезгисини вужудга келтириш;

ўқувчиларга таъсир этишда шахс аспектларини киритиш;

ўзини синф (гуруҳ) ҳақида ижобий фикрга эга эканлигини ҳис эттириш;

фаолиятнинг аниқ мақсадларини кўрсатиш;

ўқувчиларнинг ички ҳиссиётларини тушуниш ва уларга буни сездириши;

айрим ўқувчиларни нисбатан шаклланиб бораётган стереотип фикрларни ўзгартириш.

Бўларнинг ҳаммаси ёш ўқитувчи фаолиятида самарали мулоқот ўрнатишда тўсиқларга барҳам беради.

Мулоқотнинг индивидуал услуби.

Педагоглар томонидан турли типдаги раҳбарларнинг аниқ ижтимоий-психологик қиёфаси яратилган. Уларнинг жамоа билан мулоқот техникаси домио таҳлил қилиб борилади. Ўқитувчи ҳам раҳбар сифатида тарбияланувчилар фаолиятини бошқаради, улар билан турли хил мулоқотда бўлади. Мулоқотнинг ўзаро таъсир этиш функциясини эътиборга олган ҳолда раҳбарлик фаолияти уч услубга булинади. Бу услублар А.Н.Лутошкин (Ўзини қандай тутмоқ керак) китобида қуйидагича баён этилган:

1. Авторитар услуб-таранг тортилган камон. Бунда ўқувчилар фаолияти, ким-ким билан ўтириши ва ишлашини фақат ўқитувчи белгилайди. Ўқувчи ташаббусини бугади, уларни ўзига хос қизиқарли оламда яшашларини тан олмайди. Асосан буйруқ, кўрсатма, йўлланма бериш ва ҳайфсан эълон қилиш билан ўқувчиларга таъсир этади. Ҳатто жуда кам айтиладиган ташаккурномани ҳам буйруқ ва нафсониятига тегадиган оҳангда айтилади: «Бугун жуда яхши жавоб бердинг, сендан буни кутмаган эдим?!». Бундай ўқитувчи ўқувчини хатосини кўрганда унинг устидан кулади ва кўп ҳолларда бу хатоларини тузатиш йўлларини кўрсатмайди. Унинг йўқлигида ўқувчилар иш суръати пасаяди ва ҳатто тўхтаб қолади. Ўқитувчи нинг фикри бунда кўпроқ бошлиқлик оҳангида сезилади, бошқалар фикрини қабул қилмайди.

2. Демократик услуб (қайтувчи бумеранг). Бу услубда раҳбар ўқитувчи жамоа фикри асосида ишлайди. Ўқитувчи ўз фаолияти мақсадини ҳар бир ўқувчи онгига сингдиришга интилади, муҳокамада барча ўқувчиларни иштирок этишларини таъминлайди. Ўз вазифасини фақат назорат ва тўзатишлар киритишдан эмас, балки тарбиялашдан иборат деб тушунади. Ҳар бир ўқувчи тақдирланади, унда ўзига ишонч ҳислари туғилади. Ўз-ўзини бошқариш ривожланади. Демократик ўқитувчи ҳар бир ўқувчини қизиқиши ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тақсимлашга ҳаракат қилади, фаол ўқувчиларни тақдирлаб боради, ташаббусга кенг имкон беради. Бундай ўқитувчи ўқувчиларга асосан илтимос, маслаҳат бериш билан мулоқот ўрнатади.

3. Либерал (келишувчи) услуб. Бу анархистик ва кўра-била туриб индамайдиган, ўқувчиларни бебош, тарбиясиз, ялқовликка олиб борувчи услубдир. Ўқитувчи ўқувчилар ҳаёти билан қизиқмайди, унга аралашмайди,

жонбозлик кўрсатмайди, масалаларни ҳал қилишга эътиборсиз билан ёндошади, бир-бирига қарама-қарши фикрларни ҳам маъқуллайди, содир бўлаётган воқеаларга жавобгар бўлишдан ўзини олиб қочади. Бундай ўқитувчи га ишониш ва унинг ҳақиқий ҳурматига сазовор бўлиш мумкин эмас.

Юқоридаги фикрларга асосланиб педагогик мулоқотни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

ўзаро ижодий фаолиятга қизиқтиришига асосланган мулоқот;
ўзаро дўстликка асосланган мулоқот;
мулоқот-масофа;
мулоқот-қўрқитиш;
мулоқот-ҳазил-мутоиба.

Мулоқот маданияти-бошқаларни тушунишга бўлган эҳтиёж ва қобилиятни шакллантириш, ўзини тушунишга эҳтиёж туғдиришдир.

Мулоқотдаги камчиликлар:

эҳтиётсизлик, шахсиятпарастлик, суҳбатдошини ортиқча мажбурлаш;
пассивлик, ўзини жуда юқори ва паст қўйиш;
ҳаддан ташқари жонбозлик кўрсатиш.

Таянч сўзлар

Мулоқот, индивидуал , коммуникатив ҳужум, авторитар, демократик, либерал

Саволлар:

1. Жисмоний ривожланиш, шахсинг ижтимоий мақоми, моддий таъминот даражаси мулоқот психологиясига таъсир кўрсатади. Бу ҳақда ўйлаб кўринг?
2. «Коммуникатив ҳужум» ва «Мия ҳужуми»нинг фарқи нимада?

10 -мавзу: Педагогик такт-педагогик маҳоратнинг бир қисми. (2 соат)

Режа:

1. Дарсдаги педагогик такт. Такт ва тактика.
2. Педагогик тактнинг амалга ошириш шартлари.
3. Педагогда коммуникатив кўникмаларни ривожланиши.

Дарсдаги педагогик такт. Такт ва тактика.

Олдинги мавзуда айтилганидек, ўқитувчи ва ўқувчининг мулоқат жараёни ўқувчиларда икки хил ҳиссиёт туғдириши мумкин, фақат ижобий ҳиссиётланган мулоқотгина ҳақиқий тарбиявий ҳарактерга эга бўлиши мумкин. Салбий ҳиссиётлар эса, таъсир кўрсатишнинг оқибат натижаси сифатида эмас, балки ижобий ҳиссий самарага эришиш йўлидаги хусусий ҳол сифатида содир бўлиши мумкин (масалан, ҳурмати кетишидан кўрқиб).

Таҷрибаларнинг кўрсатишича ўқитувчи да айнан педагогик такт бўлганидагина, ўқувчиларда ижобий ҳиссиётли мулоқот ва психологик боғланиш ўрнатиши мумкин.

Педагогик такт талабларига амал қилган ўқитувчи ларга ўзида демократик мулоқот услубини шакллантириш, ўқувчилар билан ҳақиқий мулоқот маданиятига эришиши мумкин.

Такт сўзини айнан маъноси - тегиб туриш, дахлдор бўлиш демакдир. У одамлар ўртасидаги муносабатларини созлаб турувчи ахлоқий тоифадир.

Инсонийлик принципига асосланган ҳолда тактли ахлоқ - энг мураккаб ҳолатларда ҳам инсон ҳурматини сақлашни талаб этади.

Тактли (одобли) бўлиш - ҳар бир инсон, айниқса камол топаётган ёшлар билан ишлайдиган педагоглар учун муҳим ахлоқий талабдир. Педагогик такт ўқитувчи нинг профессионал сифати, педагогик маҳоратининг муҳим қисмидир. Педагогик тактнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у фақат ўқитувчи шахси хусусиятини (хушмуомалалик, ўқувчини севиш, ҳурмат қилиш) англаш, балки ўқувчи кўнглига тўғри йўл топа олишини ҳам билдиради.

Педагогик такт - бу ўқитувчи нинг ўқувчига таъсир этишининг педагогик жиҳатдан мувофиқлик ўлчови, энг самарали мулоқот услуб ўрнатишидир. Педагогик такт ўқувчилар билан мулоқотда ҳаддан ошиб кетишга йўл қўймайди. Ўқитувчи лик фаолиятини характерлаб К.Д.Ушинский шундай деган эди: «Мактабда ҳазилга йўл қўювчи, лекин ҳамма ишни ҳазилга айлантормайдиган - жиддийлик, фақат талтайтормайдиган - эркалатиш, инжиқсизлик - ҳақгўйлик, лоқайдсизлик - хушмуомала, расмиятчиликсиз - тартиб, энг муҳими домио оқилона фаолиятда бўлиш керак». Бундай таъсир кўрсатиш меъёри тарбиявий воситалардан фойдаланашда ҳам намоён бўлади.

Тиббиётдаги дорилар каби ўқитувчи нинг сўзи ва методи ҳам аниқ ўлчовга, фойдаланаш режимига эга бўлиши керак. У юқори самарали, зўравонликсиз ва олийжаноблик билан қўлланиши зарур.

Ўқитувчи ўқувчилар тимсолида барча болаларни ҳурмат қилувчи шахсни ифодалаши зарур. Ҳурматни англаган ўқувчида ўз шахси қимматини сезиш ҳислари вужудга келади, педагогик таъсирга берилмаётган қайсарларни мойиллаштиради - уларни тарбиявий жараён қатнашчиларига айлантиради.

Ҳурмат қилиш, кўнгилни яқин тутиш, эркалатиш талабчанликни инкор этмайди, балки айнан уни назарда тўтади. Бу ўринда А.С.Макаренконинг: «Инсонни иложи борича кўпроқ ҳурмат қилиш ва ундан қаттиқроқ талаб қилиш принципига амал қилиш зарур. Бизнинг жамятда ҳурмат ва талабчанлик ўзаро органиқ ҳолатда амалга оширилади».

Ўқитувчи нинг педагогик тактга эга эканлиги, унинг юриш-туришида, вазминлигида, ўзини тўта-билишида намоён бўлади ва ўқувчига ишонч билан қарашни назарда тўтади. Ўқувчига ишончсизлик билан қараш ва буни ҳар доим унга эслатиш ўқитувчи нинг педагогик тактга эга эмаслигини билдиради.

Ўқувчилар ва ўқитувчи ўртасидаги зиддиятларни таҳлил қилиш, унинг асосий сабабларидан бири ўқитувчи нинг педагогик тактга эга эмаслиги, деб топилган. Ўқувчининг ташқи кўриниши, ақли, қобилиятларини кўпол танқид қилиш, улар устидан кулиш, ўқитувчи ни ҳеч қандай тактга эга эмаслиги белгиларидир. «Намунча питтиллайсан, тагингда мих борми?» - деган танбеҳни айрим ўқитувчилар одатдагидек ишлатишади. Ғазабланган ўқитувчи бутун синфга айрим ўқувчи ҳақида, уни кўчада учратганда, ким билан қандай юрганлигини эълон қилади. Кўп ҳолларда айнан шундан зиддиятчилик бошланади.

Педагогик тактни амалга ошириш шартлари.

Педагогик такт дарсинг ҳамма босқичларида ўқитувчи учун зарурдир. Айниқса, ўқувчилар билимини баҳолашда жуда эътиборли бўлиши керак. Бу такт - ўқувчи жавобини тўла эшитишда, яъни жавоб шакли ва мазмунига диққат билан эътибор беришда, ўқувчи адашганда вазминлик билан тўзатишда, баҳони ҳаққоний қўйиш ва уни изоҳлаб беришир. Албатта «Сен ҳеч нарсани билмайсан!», «Ўтир!», «Ҳар доимдагидек ўқимай келибсан!» - деган аччиқ эътирозлар ўринсиздир.

Моҳир ўқитувчилар ҳатто дудукланиб жавоб бераётган ўқувчи камчилигини тўғрилаб борадилар. Тактсиз ўқитувчи да эса, ҳатто қобилиятли бола ҳам дудукланиб жавоб беролмаслиги аниқланган.

Барча ўқувчилар, уларни диққат ва ҳурмат билан тинглайдиган, жавобни тўғрилаб, йўллаб турадиган ўқитувчи га жавоб беришни ёқтирадилар. Жавоб бераётган ўқувчига жилмайиш, имо-ишора, бош қимирлатиш билан маъқуллаб туриш жуда аҳамиятлидир.

Айниқса, баҳо қўйиш пайти ниҳоятда масъулиятлидир. Баҳонинг психологик таъсири ҳақида Б.Г.Ананев: нотўғри қўйилган баҳонинг ўқувчига салбий таъсири уч ойгача сезилиб туришини аниқлаган. Ўқувчилар фаолиятини баҳолашда В.А.Сухомлинский тажрибасидан фойдаланаш жуда эътиборлидир. Унинг баҳолаш системаси асосан қуйидаги икки педагогик асосда яратилган.

1. Болага функционал ёндошиш эмас, балки унга шахс нуқтаи назаридан ёндошиш (ўқувчи бўлгандан кейин ўқиб келиш керакда, деб қараш нотўғри). «Менинг ўқувчиларим, энг аввало инсон, бола, сўнгра эса ўқувчидир. Мен унга қўядиган баҳо унинг билимлари ўлчови эмас, балки менинг унга нисбатан инсоний муносабатимдир».

Баҳо ўқувчини келажакка ишонч руҳида тарбиялаши зарур. У ўқувчи меҳнатини рағбатлантириши, Лекин унинг дангасалиги ва қобилиятсизлиги учун жазолаш воситаси бўмаслиги зарур.

Педагогда коммуникатив кўникмаларни шакллантириш.

Педагогда коммуникатив кўникмаларни шакллантириш. Педагогик такт-ўқитувчи ҳулқининг ихчам бўлишини, яъни тактикасини ҳам назарда тутати. Чунки ўқитувчи ўқувчилар билан турли ролларда мулоқат қилади. Дарсда аниқлик, уддабуронлик, қатъийлик, агар дарсга тайёр булмаса сохта мулоқот ва ҳоказо. Дарсдан ташқари ишларда эркинлик, кўнгилчанлик, бемалоллик, айниқса, индивидуал суҳбатда, поход (юриш) ларда, саёҳатларда муҳимдир. Ўйин, кечки дам олиш ва гулхан атрофидаги ўтиришларда эса ўртоқларга муносабат ва ишонч билдириш ниҳоятда муҳимдир. Шунинг учун ҳам мулоқотнинг турли шакллари: йиғилиш, мунозара, бўш вақтни ўтказиш, ўқитувчи дан мулоқотнинг ўзига хос услубидан фойдаланашни, унинг оҳангдорлигини ўзгартириб туришни тақозо қилади.

Мулоқотда тактикани танлаш роллар позистиясидан фойдаланаш билан боғлиқдир. А.В.Добрович роллар позистияси уч хил бўлишини исботлаган.

«Юқоридан келиш позистияси» - ўқитувчи ўзининг тўла мустақиллиги жавобгарликни ўз зиммасига олишини намоён қилади. Бу позиция ота-она позицияси деб аталади.

«Пастдан келиш позистияси» - ўқитувчи ўз шахсини мустақил эмас, балки буйсинувчи ва ўзига ишонмайдиган қилиб кўрсатади. Бу болалар позицияси деб аталади ва ўқувчи мустақиллигини ошириш мақсадида ишлатилади (доскада ўқитувчи атайлаб хатога йўл қўяди).

«Ёнма-ён туриш» - ўқитувчи хушмуомалалигида ва вазминлигида, вазиятга қараб ишлашни билишида, бошқалар ҳолатини тушунишида ва жавобгарликни ўзи ва бошқаларга тақсимлашида ифодаланади. Бу «катталар» позицияси деб аталади.

Ўқитувчи нинг тўғри мулоқот услубини танлаши, ҳар қандай шароитда педагогик тактга амал қилиши, такомиллашган коммуникатив кўникмаларга эга бўлишини талаб қилади. А.Н.Леонтев коммуникатив малакаларга қуйидагича характеристика беради:

ижтимоий перцепция ёки (юзидан уқиб олиш) малакасини эгаллаш;
ўқувчининг ташқи белгиларига хос равишда унинг шахси, психик
ҳолати ва бошқа хусусиятларини моделлаш;

ўқувчилар билан мулоқот пайтида вазмин бўлиши;

нутқни психологик нуқтаи назардан энг мақсадга мувофиқ қилиб
тузиш, яъни нутқ мулоқотининг ўқувчилар билан нутқли ва нутқсиз мулоқот
қилишни билиш.

Мулоқотда роллар позициясидан унумли фойдаланадиган
А.С.Макарёнкнинг кўча безорини коллектордан колонияга олиб
қилишидаги маҳоратини мисол келтириш мумкин.

Уни коллектордан колонияга боришга ҳеч ким кўндира олмади, ўзим
боришга мажбур бўлдим. Мени у кроватда ётган ҳолда эътиборсиз назар
ташлаб кутиб олди.:

- Ҳаммангни жин урсин! Мен ҳеч қачон бормайман! Менга унинг
қахрамонларча ғурури маълум эди. Шунинг учун ҳам мулойимлик билан сўз
бошладим:

- Ҳурматли жаноб, Сизни безовта қилиш мен учун ҳам ноқулай, Лекин
мен ўз хизмат бурчимни бажаришга мажбурман. Шунинг учун ҳам
ўрнингиздан туриб, сиз учун мўлжалланган экипаждан жой олишингизни
илтимос қиламан.

Мени бундай «ажойиб» муомаламдан дастлаб хайратланди, ҳатто
кроватдан бироз кўтарилди, лекин унинг ўжарлиги усун келди ва ўзини
ёстиққа отди:

Бормайман дедимми - бормайман! Йўқол!

У ҳолда, ҳурматли жаноб, маълумингиз булсинки, мен сизга нисбатан
куч ишлатишга мажбур бўламан!

Буни қаранг-а! Сен қаердан келиб қолдинг? Мени куч билан кўндириш
осон деб ўйлаяпсанми?!

Ҳар қалай эътиборга олиб қўйинг

Мен товушимни баланд кўтариб, истехзо билан:

«Ҳурматли» Ва бирданига унга бақирдим:

Тур ўрнингдан! Нега чузилиб ётибсан. Тезда тайёрлан! Сенга тур
деяман!!! У ўрнидан турди ва дераза томон отилди.

Худо урсин, ҳозир ўзимни деразадан ташлайман!!!

Менга унга хавотир билан қараб шундай дедим:

Ё зудлик билан деразадан ташла ёки аравага чиқ! Сен билан ади-бади
айтишгани вақтим йўқ!

Биз учинчи қаватда эдик, шунинг учун шўҳ ва қувноқ кулиб
юборди:

Мунча ёпишиб қолдинг! - нима дердим? Сиз Горький колониясининг
мудиримисиз?

Ҳа

Шундай демайсизми! Аллақачон жўнаб кетган бўлар эдим!

Ушбу педагогик вазиятни таҳлил қилиб, қачон «ота-она», «болалар» ва «ёнма-ён туриш» позистиясидан фойдаланалганлигини аниқланг.

Таянч сўзлар ва иборалар

педагогик такт, тактика, инсонийлик, функционал ёндошув, коммуникативлик, ёнма-ён туриш.

Саволлар:

1. Мутахассислик фанларида тактни қўллаш мумкинми?
2. Дарсдан ташқари ҳолатда тактни қўллашда сизнинг фикрингиз?

11- мавзу: Коммуникатив таъсир кўрсатишнинг ўзига хослиги. (2 соат)

Режа:

- 1. Кишиларнинг ўзаро таъсир этиш усуллари.**
- 2. Коммуникатив ўзаро таъсир самарасини оширувчи воситалар.**
- 3. Педагогик мулоқот ўзаро таъсир кўрсатишдир.**

1. Кишиларнинг ўзаро таъсир этиш усуллари.

Кишиларнинг ўзаро таъсир этишдаги барча вазиятлар, асосан тўртта ўзаро боғлиқ муносабатлар орқали амалга оширилади: ишонтириш, ўзига ром қила олиш, тақлид қилиш, уқтириш.

Ишонтириш-бу бирор фикр ёки хулосани мантиқий асослашдир. Ишонтириш суҳбатдош ёки гуруҳ онгини ўзгартириб, маълум фикр (нуктаи назарни) қўллаб- қувватлайдиган ва унинг асосида фаолият кўрсатишни назарда тутади.

Сўз билан ишонтириш энг қийин тарбиявий воситалардир. Бунда тингловчилар фикрини ўзгартира оладиган мантиқ ёки суҳбат оҳангини танлаш жуда муҳимдир. Психолог А. Г. Ковалев ишонтиришни сафсата ўқиш билан аралаштириш ёки унга тенглаштиришга йўл қўймаслик зарур деб огоҳлантиради. Ишонтиришда вазият исботланади, сафсатабозликда эса?!

"Уялмайсанми?" "Ҳар ким... билиши зарур!" шаклларда расмий равишда агапирилади (Декларатив ҳолат). Сафсатабозликда, у кимнинг номига ўқиладиганлиги маълум бўлади. Шунинг учун ҳам суҳбатдошлар бундай таъсир кўрсатишга, истехзоли, кўпинча эса жирканиброқ қарайдилар.

Ишонтириш-ишонтирувчи ахборотнинг мазмунли бўлиши, тингловчи эса унга онгли муносабатда бўлишини назарда тутади.

Тақлид қилиш-инсон руҳиятини ўзига ром қилишнинг бир туридир. У асосан индивиднинг маълум бир хулқ-атвор, ҳаракат тарзи, қилиқлари такрорлашини англатади. Машҳур психотерапевт В. Л. Леви ички ва ташқи тақлид қилиш мавжудлигини аниқлаган. У ички тақлид қилишда бошқа киши сезги мантиғи ва хулқи интуитив (онг билан сезиш) равишда қамраб олинади, деб ҳисоблайди.

Ички тақлид қилишда кишининг ташқи қиёфаси ҳам ҳисобга олинади, Лекин улар табиийдек туюлади. Ахир биз ихтиёрий киши билан мулоқотда бўлганимизда, уни хаёлан ифодалай олишимиздан кўпроқ маълумотни ўзимизга оламиз, ва сезамиз (текст Аникеева стр. 7). Ички ва ташқи тақлид қилишни билиш ёш ўқитувчи га ўз устида ишлашга ёрдам беради.

Уқтириш-бу бир кишини иккинчи кишига ёки кишилар гуруҳига руҳий таъсир этиши бўлиб, унда сўз ифода ва фикрларни ҳеч қандай танқид аломатисиз эркин тушунтирилади. Фанда таъкидланганидек, уқтиришнинг моҳияти тингловчининг сўзловчига нисбатан тўла ишонч билдиришдир. Бу ҳолда сўзловчи тингловчида айнан ўзидаги тасаввур, қиёфа ва сезгиларни гавдалантирадию. Натижада унинг олдида тўла ишонч қозонади.

Уқтириб таъсир этишнинг асосий шакли бир томондан ахборот мамбаи созловчининг обрўга эга бўлиши, иккинчи томондан эса тингловчида ишонч ҳосил қилиши, ҳеч бўлмаганда, таъсир кўрсатишга қаршилиқ билдирмаслигига эришишдир. Мана шунга амал қилгандагина уқтиришни муваффақиятли амалга ошириш мумкин (текст Аникеева стр. 9).

Уқтириш, кишиларнинг мулоқотда ўзаро таъсир этиш жараёни сифатида ихтиёрий ва ихтиёрсиз тўғридан-тўғри кўринишга эга бўлиши мумкин. Педагогик жихатдан тўғри қўлланган уқтириш жуда катта тарбиявий кучга эга бўлиши мумкин.

Тақлид қилишда ўқитувчи, актёр билан фарқини кўрсатинг?

Коммуникатив ўзаро таъсир этиш самарасини оширувчи омиллар.

Мулоқот техникасини билиш ўқитувчи га ҳар бир вазиятда ўз ҳатти-ҳаракатларини тўғри ташкил этишига ёрдам беради. Ўзаро таъсир учун танланган нотўғри педагогик ҳатти-ҳаракат ёки нотўғри мулоқот шаклини қўлланилиши, яъни мулоқотга уни амалга ошириш нуқтаи назардан тайёрланмаганлик, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида келишмовчиликларга сабаб бўлиши мумкин. Коммуникатив ўзаро таъсир самарадорлигини оширувчи куйидаги воситаларга тўхталиб ўтамиз: мулоқотга мослашиш мушакларнинг сафарбарлиги, ташаббускорлик, роллар позистиясидан оқилона фойдаланаш, имо-ишора, ҳар бир фикрни олдингисига нисбатан баландроқ товуш билан бошлаш, мулоқотнинг кўп қатламлигини эътиборга олиш.

Мулоқотга мослашиш-ибораси К. С. Станиславский томонидан киритилган бўлиб, у ҳал этилаётган масала ва педагогик вазият хусусига мослашган руҳий мимика ва пантамимика, нутқ ва ҳаракат усуллари системасини танлаб мулоқот таркибини ташкил этишни англатади. Инсоний мулоқотнинг ҳар қандай акти объектга мослашлар системасидан иборат бўлади. Профессional коммуникатсияда мослашиш ўзаро таъсир этиш самарасини оширади.

М. О. Кнебель мослашишни "кишилар мулоқотининг ички ва ташқи шакли" деб тасвирлайди, бунда у бир-бирига қўллайдиган руҳий юришларни бир кишининг иккинчисига таъсир этиш танланувчанлик хусусиятига эга эканлигини назарда тўтади. Бу ҳақда А. С. Макаренко "Мен бери кел" ни 15-20 оҳангда айтишга ўрганганимда, ва юз ифодам, гавда ва товушимни 20 дан ортиқ, ҳолатга солишга муваффақ бўлганимдагина ўзимни ҳақиқий маҳоратимни сеза бошладим. Шундагина кимдир мени олдимга келиб зарур нарсани сеза олмаслигидан кўркмайдиган бўлдим", деб ёзган эди. Коммуникатив мослашиш педагогик мулоқотда муҳим рол ўйнайди, чунки педагогик вазиятлар одатда жуда тез ривожланади ва бутун педагогик жараён ҳаракатланувчи коммуникатив система сифатида гавдаланади. Уни самарали бошқариш педагог томонидан мулоқот учун кетма-кет мослашувларни топа олинишига боғлиқдир.

Ёш ўқитувчи ўзида ҳар бир янги педагогик вазиятга коммуникатив мослашувлар системасини жуда тез кирита олиш малакаларини ўзида

шакллантириш зарур. Таъсир кўрсатишнинг ҳар бир методи мулоқатга мослашиш системаси билан биргаликда ўзгача оҳанг, аҳамият, куч ва йўналиш касб этади.

Мушақлар сафарбарлиги ҳар қандай сўзга чиқишнинг зарурий шаклидар. У диққатнинг бир мақсадга қаратилгани ва демак, нигоҳ йўналиши, кўз қарашлари, нафас олиш ва умуман мушақларнинг умумий сафарбарлиги ва айнан елка, умуртқа системасининг ихчамлигидир. Бу гавданинг ишчан ҳолати бўлиб уни содир бўлган ва тез орада содир бўладиган тўсиқларни енгишга тайёр эканлигидир.

Мушақлар сафарбарлиги ҳар қандай педагогик таъсир кўрсатишнинг дастлабки қисмида ҳам зарур, у педагогнинг мулоқотда фаол ва ташаббускор бўлишига ундайди. Нутқли таъсир кўрсатишни болаларда акс этадиган умумий коммуникатив ҳолат билан мустаҳкамлайди. Мушақлар сафарбарлигини нутқли таъсир этишидан илгарироқ вужудга келтириш маъқулдир. Шундагина мулоқотга болаларда ҳам ички сафарбарлик яратилади, ва унинг одатдаги асослари янада мустаҳкамланади. Бу ўринда нотиклар учун қуйидаги тавсияномани Ўқитувчилар учун ҳам тегишли эканлигини эслаш ўринлидир: мингбар томон бораётган нотик ҳозир ҳамманинг диққати унга қаратилишини сезади. Шунинг учун ҳам, у ташқи кўриниши билан, ўзининг ҳаракатчанлиги, тингловчиларга муҳимроқ ахборотни айтишга тайёрлиги ва бунга ҳоҳиши борлигини ҳам намоиш қилишга интилади. Нотикнинг юришида хижолат тортиши, журъатсизлиги ёки бефарқлигининг сезилиши жуда ёмондир". (Қан-Қалик стр. 125). Бу мулоқатга тайёргарлик кўришининг умумий "ташқи" манзараси бўлиб, у тингловчиларга мойилликни вужудга келтиришнинг энг зарур созловчисидир.

Педагогик системада-ташаббускорлик педагогнинг энг муҳим коммуникатив вазифаси сифатида намоён бўлади. Табиийки, ташаббус кўрсатиш шакллари турлича бўлади. Улар ҳозирги фаолиятдаги ҳиссиётлар ва билим жараёнида яратилади ва педагогик вазиятларни ўзгариб туриши натижасида улар ҳам ўзгариб боради.

Педагог ташаббускорлиги икки кўринишда бўлиши мумкин: а) педагог очикдан очик фаолият (мулоқат) ташаббускори сифатида намоён бўлади; б) У ўз фаолиятини яширин ташаббускори сифатида кўрсатади (ўқувчиларда бирор фаолиятга зарурат туғдириш. Бунда ўқувчилар ўзларини ташаббускор деб ҳисоблайдилар).

Мулоқотда бир томондан ташаббусни қўлдан бермаслик иккинчи томондан эса мулоқотдаги мослашишлар системаси орқали бу ташаббускорликни бошқариш, унга зарур коммуникатив вазият шаклини бериш зарур. Худди шу маънода авторитар ташаббус болалар ташаббусини яратувчи демократик яширин авторитарлик деб фикр юритиш мумкин.

Педагогик муносабатларнинг бошланғич даврида коммуникатив ташаббускорлик жуда муҳимдир. Педагог синфга нисбатан ўзига хос

коммуникатив хужумни амалга оширгандагина, коммуникатив устунликда эришиши мумкин.

Роллар усулидандан унумли фойдаланаш ҳам таъсир кўрсатишни мустаҳкамловчи воситалардан биридир (баланд келиш, паст келиш, рўпарадан келиш, иштирок этмаслик).

Роллар усули педагогик мулоқотни ранг-баранглигини янада оширади, тарбиячининг сўз билан таъсирини кўп марта мустаҳкамлайди. Педагогик мулоқотда қўлланаётган роллар позицияси қуйидагича талабларга жавоб бериш зарур: а) ҳал этилаётган коммуникатив вазифага мос бўлиши; б) педагог ва ўқувчи ўртасида шаклланган ёки таркиб топаётган ўзаро муносабатларга мос бўлиши; в) ўқитувчи нинг индивидуал-педагогик ижодкорлигига мос бўлиши; г) тарбияланувчиларни индивидуал хусусиятларига мос бўлиши.

Имо-ишора педагогик мулоқотнинг фаоллаштирувчи, унинг таъсирчанлигини оширувчи восита бўлиб, у педагог коммуникатив маданиятининг муҳим қисми бўлиб ҳисобланади. Имо-ишора таъсир кўрсатишни янада кучайтиради, тинловчиларда маълум ҳиссий кайфият яратади, баён этилаётган ахборотга нисбатан ўқитувчи нинг шахсий муносабатини билдиради. Имо-ишора аҳамиятли ва маъносиз каби турларга булинади. Агар биринчиси педагогнинг нутқли коммуникацияси самарадорлини оширса, иккинчиси эса ўқувчиларни мулоқот жараёнининг муҳим вазифаларидан чалғитади.

Нотик ўз сезгиларини пайкаши бошқаларни қизиқтиришнинг кучли воситаси эканлиги унутмаслиги зарур. Лекин, кўп ҳолларда нотик ўз сезгиларини қандай яшириб туришига қараб тинловчиларни жуда тез жонлантириб юбориш мумкин. Шунинг учун ҳам педагогик ўзаро таъсир кўрсатишда мулоқотнинг бошқа воситаларининг аҳамиятини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Ҳар бир фикрни олдингисидан баландроқ товуш билан бошлаши ҳам педагогик мулоқот таъсир кучини оширувчи воситадир. Бу усул мулоқотда ташаббусни қўлдан бермасликни, ўқувчилар диққатини муҳим нарсага қаратишга ёрдам беради ва айниқса, янги мавзуни тушунтиришда нутқнинг таъсир этиш буёқларини ранг-баранг қилади. Бу эса, дарснинг педагогик самарасини янада оширади. Куатишларнинг кўрсатишича, материални зерикарли (бир оҳангда) баён этиш, ўзлаштиришни 35-55 фоизга камайтирган.

Педагогик мулоқотнинг кўп қатламлигини эътиборга олиш ҳам унинг таъсир кўрсатиш кучини оширувчи воситадир. Ўқитувчи бир вақтнинг ўзида бутун синф билан ва ҳар бир ўқувчи билан, ўқувчи орқали эса бутун синф билан мулоқотда бўлади. Бир ўқувчи билан мулоқотда бўлган ҳолда (дарсда ниманидир тушунтириш, ишонтириш) ўқитувчи ўз эътиборини тўла ана шу ўқувчига қаратиб қўйиши мумкин эмас. Дарсда алоҳида ўқувчи билан мулоқотни шундай ташкил этиш керакки бундан бошқа барча ўқувчилар ҳам назардан четда қолмаслиги зарур. Фақат шундагина мулоқот, педагогик мулоқот жараёни ўзвий ва системавий бўлади.

3. Педагогик мулоқот-ўзаро таъсир кўрсатишдир.

Педагогик мулоқат ижтимоий психологик ўзаро таъсир кўрсатишнинг жамоа системасини ифодалайди. Шунинг учун мулоқатни қуйидаги йўналишларда қатламларга ажратиш мумкин:

Педагогни алоҳида ўқувчи билан мулоқоти;

Педагогни алоҳида ўқувчи орқали бутун синф билан мулоқати

Бутун синф билан бўлган мулоқат;

Педагогни бутун синф орқали алоҳида ўқувчи билан мулоқати.

Дарсда ўқувчилар билан доимий мулоқат қилаётганингизни текшириб кўринг. Бунинг учун қуйидаги схемадан фойдалананг:

дарсда бир ўқувчи ёки гуруҳ билан мулоқатда бўлиб, беихтиёр бошқаларни назардан чиқариб қўядиган пайтлар бўладими?

ҳар доим дарс давомида ҳамма ўқувчиларни "педагогик назорат" да ушлаб тура олишингизни таҳлил қилинг;

қайси ўқувчи билан қониқарли мулоқот қила олмаганингиз ҳақида дарсдан сўнг мулоҳаза юритинг;

дарсда доим ҳар бир ўқувчи учун мос бўлган индивидуал мулоқот усуллари танлаб олишингизни таҳлил қилинг;

алоҳида ўқувчи билан мулоқотда бўла туриб бутун синф билан мулоқотни амалга ошириш қобилиятингизни текширинг;

фронтал, гуруҳ билан мулоқотда бўлган ҳолда шахсларни ўзаро таъсир кўрсатиш индивидуал мулоқотни ҳам ташкил эта олишингизни текширинг;

дарсда ўқувчиларнинг ўзаро мулоқоти қанчалик мақсадга мувофиқ ҳолда ташкил эта олишингизни ўта таҳлил қилиш;

дарсда ўқувчилар билан руҳий нигоҳ ўрнатиш, даражангизни танқидий баҳолаш, бу жараёндаги камчиликларингизни яққол кўрсатинг.

Болалар билан ўз мулоқотингизни такомиллаштирмақчи бўлсангиз қуйидаги тавсияларга амал қилинг:

синфга кириш, тетик ўзига ишонч, ҳаракатчан;

мулоқат бошланишида ўзини тетик, ишчан, ўзига ишончли ҳис этиш;

коммуникатив кайфиятда билиш, мулоқатга тайёргарликни яққол намоён қилинг (ифодаланг);

ҳаракатчанлик билан коммуникатив фаоллик ибалн мулоқотга ҳиссий тайёргарликни кўрсатинг ва бу ҳолатни ўқувчиларда ҳам вужудга келтиринг;

дарсда зарур ҳиссий кайфиятни яратинг;

дарс давомида ўз сезгилари ва болалар билан бўладиган мулоқатни биргаликда бошқариш (турғун ҳиссий ҳолат, ўз сезгиларини бошқариш қобилияти, кайфиятни бузилмаслиги);

мулоқат самарадорлигини таъминлаш;

мулоқотни бошқариш: илдамлик, ихчамлик, шахсий мулоқот услубини сезиш, мулоқат ва таъсир кўрсатиш бирлигига эришинг;

нутқ: техник, қиёфали, ҳиссий тўлақонлик, юқори маданиятли;

мимика, ҳаракатчан, аниқ педагогик мақсадга мувофиқлиги;
пантамимика: ҳаракатларининг ифодалилиги, қиёфанинг аниқлиги,
ҳаракатларининг ҳиссиётга бойлиги;

Мулоқатнинг яқунли, умумий тавсифи.

Юқоридаги барча "психологик" усуллар асосий шартли-педагогик касбига қизиқиш, бу касбнинг моҳиятини тушуниш, болаларга муҳаббат бўлгандагина, қисқача айтганда педагог шахси профессионал-педагогик йўналишига эга бўлгандагина яхши самара беради.

Таянч сўзлар ва иборалар

Ишонтириш, тақлид қилиш, уқтириш, коммуникатив ўзаро таъсир, мулоқотга мослашиш, мушаклар сафарбарлиги, ташаббус, имо-ишора, нотик

Саволлар:

1. Кишиларнинг ўзаро таъсир этиш усуллари?
2. Педагогик мулоқотнинг қатламлилигига фикрингиз қандай?
3. Тақлид қилишда ўқитувчи, актёр билан фарқини кўрсатинг?

12 - мавзу: Педагогик жараёнда ишонтиришнинг аҳамияти. (2 соат)

Режа:

- 1. Ишонтириш коммуникатив таъсир кўрсатишнинг асосий тури.**
- 2. Ишонтиришга қўйиладиган талаблар.**
- 3. Исботлаш мантиғи.**

1. Ишонтириш-коммуникатив таъсир кўрсатишнинг асосий тури.

Ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатувчи манбаалар ичида ўқитувчи муҳим ўрин тутди. Мулоқотнинг ижтимоий психологик назарияси ва педагогик тажрибаларни ўрганиш коммуникатив, яъни педагогик таъсир этиш икки усулдан - ишонтириш ва уқтиришдан иборат эканлигини кўрсатади.

Ишонтириш - ўқувчиларга хатти-ҳаракатларининг тўғрилиги ва зарурлигини, шунингдек, айрим хулқ-атворларнинг нотўғрилигини тушунтириш ва исботлашдир. Ишонтириш жараёнида ўқувчиларда янги билим, кўникма ва малакалар ҳақида ахлоқий сифатлар шакллантирилади. Бўлар эса, ўқувчилар ва уларнинг атрофидагилар учун меъёр (мезон) бўлиб ҳисобланади.

Ўқитувчи нинг ҳар қандай тарбиявий таъсир кўрсатиши, оқибат натижада ўқувчи руҳиятига ҳар томонлама таъсир кўрсатишга, яъни ўқувчиларда ижобий ҳиссиётларни: хулқ-атвор, муносабатлар, хатти-ҳаракатларини шакллантириш ва мустаҳкамлашга йўналган бўлади. Лекин, ишонтириш ва уқтиришнинг психологик механизмлари турличадир. Ўқитувчи нинг ўқувчига сўз билан таъсир кўрсатишининг ҳар бир усули ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, қуйида биз уларга алоҳида тўхталиб ўтамыз.

Педагогикага оид адабиётларда «педагогик таъсир кўрсатиш» ибораси ишлатилади. Бу ўқитувчи билан мулоқатда ўқувчиларнинг гўё пассив (сушт) ҳолатда бўлишларини олдиндан белгилаб кўрсатилгандек туюлади. Лекин, биз жамиятимизнинг мактаб олдида қўйган вазифаларини удаламоқчи бўлсак, ва агар бугунги ўқувчи ташаббускор, ижодкор бўлиб этишиши зарурлигини ҳоҳласак, у ҳолда, биз педагогик таъсир кўрсатиш сифатини янада юқорироқ даражага кўтариш ва ўзаро таъсир этишда қандай қилиб ўқувчини тарбия объекти ва субъектига айлантириш ҳақида ҳам ўйлашимиз зарур.

Ўсиб бораётган ёшлар ижтимоий муҳит ва табиат билан ҳам ўзаро таъсирланадилар. Бу ўзаро таъсир натижасида уларда ишонч, яъни билимлар ва муносабатлар, ахлоқий меъёрлар мажмуи вужудга келади. Энди ишонтириш педагогик таъсир этиш натижаси эканлигини кўриб чиқамиз.

Ишонтириш ҳақиқий ва сохта бўлиши мумкин. Ҳақиқий ишонч ҳақиқий воқеликка мос келади ва шахснинг жамият олдидаги кадр-қимматини оширади. Ўзининг ҳақиқий ишончига содиқ бўлиши ҳатто

ўлимга ҳам рози бўлади. Масалан, Ватанга содиқлик руҳида тарбияланган аскарларимизни жанг майдонида кўрсатган матонатлари. Сохта ишонч эса, аввало синф жамоаси, қолаверса, жамият учун ҳам зарарли бўлган одатларни шаклланишига олиб келади. Сохта ишонч ўқувчиларнинг ўзи ва атрофдагилар таъсирининг умумлашуви натижасида вужудга келади.

Биз ўқувчиларда шаклланган сохта ишончларга қай даражада кўп рўпара бўламиз? Биз уларни сеза оламизми? Айрим ўқувчиларда сохта ишонч ҳосил бўлишининг сабаблари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

фақат аъло баҳога ўқиш - бу билим олишда кўр-кўроналик, курук ёдлашга олиб бориш;

ўзини ўта итоаткорона тутиш - бу ўқувчи фаолиятини ниҳоятда суст бўлишига олиб келади.

ўқитувчи ни алдаш - бу ўқувчининг ва топқирлигидан далолат беради;

мактаб ички тартиб-қоидадини бузиш - фақат кучли характерга эга бўлган ўқувчигина доимо ўқитувчи томонидан танқид қилиб турилади;

ҳаддан ташқари кўп меҳнат қилиш - бу керак бўлмаган тиришқоқликдир.

Юқоридаги бундай ишончлар ўқувчида шаклланиб, аста-секинбоқимандалик, ўқиш ва меҳнат фаолиятида сусткашлик кайфиятини содир қилади.

Сохта ишончни бартараф қилиш ўқитувчи дан астойдил меҳнат қилишни талаб қилади. Буни уч йўналишда олиб бориш лозим: синф жамоасида соғлом ижтимоий фикрни шакллантириш, муҳим аҳамият касб этувчи ҳаётий тажриба яратиш, сохта ишончларни асосли равишда инкор қилиш. Биринчи навбатда жамоани шакллантиришга, уни яқин келажакда ва истиқболий ривожланиш йўналишларини яратишга алоҳида эътибор бериш зарур. Ўқитувчи ҳар бир ўқувчидаги ижобий хислатларга асосланган ҳолда, ахил синф жамоаси ёрдамида сохта ишончларни бартараф қилишда қийинчиликларга дучор булмайди. Сохта ишончларни ўзгартиришнинг қуйидаги усуллари мавжуд:

ўқувчига ўзини бошқалар билан таққослашга ундаш, унинг фикрига қарама-қарши фикрда бўлган киши билан яқиндан танишиш (масалан, бола ўқишни хоҳламайди, лекин унинг таниш ўртоғи кўп ўқийди ва билади, аммо ўзини «курук ёдловчи» ёки «ўта билимдон» қилиб кўрсатмайди);

нотўғри қарашлар ва ишонч оқибатда нималарга олиб боришини кўрсатиш (маслан, ана шундай хислатларга эга бўлиб, ўз ҳаётини барбод қилган, ўз эрки, ғурури ва виждонини йўқотган кишилар ҳақида сўзлаб бориш). Бунинг учун ҳаётий мисоллар, бадиий асар, кинофильмлар ва бошқалардан фойдаланаш мумкин);

сохта ишончни ёқлаб ҳимоя қилувчи ўқувчи фикрини мантиқий ривожлантириб, уни хайратга солувчи ҳолатга етказиш (масалан, барча

ўқувчилар Ўқитувчи ларни алдаши, ички тартиб-қоидаларга риоя қилмаслик нималарга олиб бориши мумкин);

- ўқувчига ўз қарашларини асослаб, исботлашга имкон бериш ва уларни алоҳида бирма-бир инкор қилиш. Сохта ишончлар ҳақиқий ишонч, ахлоқий тасаввурларо, қадриятлар ва одатлар иблан алмашиниши лозим.

Нотўғри ишончларни бартараф қилиш учун қуйидаги усуллардан фойдаланалади:

Ўсмир маънавий дунёсида қадриятлар тўқнашувини вужудга келтириш, кучли бўлиш истаги, спортнинг ихтиёрий тури билан шуғулланиши мумкин, бунинг учун эса кун тартибига риоя қилиш ва астойдил ўқиш зарур. Радио (фото) тўгаракка аъзо бўлиши мумкин, лекин бунинг учун икки баҳосиз ўқиш керак ва ҳоказо;

ўқитувчи ахлоқий сифатларини ўқувчининг нотўғри хулқи билан тўқнашуви: ўқувчининг кўпол муомаласига ўқитувчи ўзини тутиб, мулойимлик билан жавоб беради. Ўқувчи шахси ва ғурурини поймол қилмайди;

ўқувчи нотўғри хатти-ҳаракат қилганда ҳам ишонч билдириб, унинг қарашларини ўзгартириш («Мен сенга қандай ёрдам берай? Сени қийналаётганингни кўриб турибман-ку!»);

ўқувчидаги нотўғри ишонч билан, синф ўқувчилари амалий тажрибасига асосланган соғлом фикр ўртасида кураш пайдо қилиш, унинг ҳар бир нотўғри фикрини алоҳида-алоҳида инкор қилиш.

Инсондаги ишонч учта ташкил этувчилар билан: билиш, сезги, хулқлардан ташкил топган бўлади. Ишончларда: «тушундим - бошимдан кечирдим - қабул қилдим - амал қиламан» формуласига риоя қилинади, яъни тушунаман, ҳамдардлик билдираман, ўзимга қабул қиламан, ўз фаолиятим ва хулқимда бунга амал қиламан.

Ишонтиришнинг бирор ташкил этувчисига амал қилмаслик ҳам, тарбиявий иш самарадорлигини пасайтириб юборади. Масалан, ўқувчи у ёки бу вазиятда ўзини қандай тутиш кераклигини билади, лекин бундай хулқ-атворнинг зарурлигини тушунмайди, қабул қилмайди. Демак, бундай ҳолатда ўқувчида фақат билиш шаклланган ҳолос. Инсон ўзини қандай тутиши лозимлигини билиши, айнан шундай тутиши лозимлигини тушуниши, лекин бунга ўзини мажбур қилолмаслиги мумкин. Демак, бу унинг иродавий сифатлари ривожланмаганлиги, хулқ-атвор қисмларига амал қилиш малакаси таркиб топмаганлигини англатади.

2. Ишонтиришга қўйиладиган талаблар.

Ишонтириш билимлар, қарашлар ва хулқ-атвор меъёрлари системаси бўлибгина қолмай, балки уларни шакллантириш усуллари ҳамдир. Ишонтириш ёрдамида янги қарашлар, муносабатлар шаклланади, ёки нотўғри қараш ва муносабатлар ўзгаради.

Мунозара, тортишув, суҳбат ўқитувчи ҳикояси ва унинг шахсий намунаси бўлиб ҳисобланади. Ишонтириш ўқувчиларга таъсир этиш методи

сифатида юқори самара бериши учун қуйидаги талабларга жавоб бериши керак: ишонтириш шакли ва мазмуни ўқувчилар ёш даврига мос бўлиши лозим (кичик мактаб ёшида эртақ, ривоят, фантастик ҳикоялар мисолида, сўнгра эса борлиқ, дунёни ўрганиш, инсон маънавий дунёсини ўрганиш); ишонтириш ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларига мос бўлиши лозим. Бунинг учун ҳақиқий ҳаёт тарзини ўрганиш зарур; ишонтириш умумий тарздаги қоида ва принциплардан ташқари, аниқ далил ва мисолларни ҳам ўз ичига олиши зарур (ўқитишда кўргазмаликка эътибор бериш); ишонтириш жараёнида баъзи ҳолларда барча бир хил хабардор бўлган далил ва хулқ-атворни муҳокама қилишга тўғри келади, бу ўз навбатида далилнинг ҳаққонийлиги тўғрисидаги иккиланишларини йўққа чиқаришга ва умумий тўғри хулоса чиқаришга ёрдам беради; бошқаларни ишонтирар экан, ўқитувчи нинг ўзи ҳам ўз фикрларига қатъий ишониши зарур.

Ишонтиришдан самарали ўзаро таъсир этиш воситаси сифатида фойдаланаш учун қуйидаги шартлар бажарилиши лозим: ишонтирувчи кучга эга бўлиши. Бу унинг мазмуни ва ишонтирувчининг обрўга эга бўлиши билан белгиланади. Ўқувчи ўқитувчи ни қанчалик кўп ҳурмат қилса, унга ишониши ҳам шунча осон бўлади; ишонтириш жараёнини ташкил этишда ўқувчи руҳий қиёфасининг ўзига хослигини эътиборга олиш. Бунинг учун педагог ўқувчи олий асаб системасининг типини, унинг таълим, тарбия ва камолотнинг ривожланиш доирасини билиши зарур. Масалан, бола кучли мувозанатлашмаган (сангвиник) асаб системаси типига эга булсин. Унда тормозланиш жараёнига нисбатан кўзғалиш жараёни кучли бўлади. Бу ҳолда, ўқитувчи ишонтириш жараёнини ўқувчи асаб системасини ортиқча кўзғалишига йўл қўймайдиган, қўшимча ҳиссиёт (ҳаяжон) содир қилмайдиган тарзда олиб бориши лозим; ўзаро таъсир этиш вақтида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг интеллектуал-ҳиссий ҳолатини эътиборга олиш. Масалан, бола ниҳоятда ҳаяжонланган ҳолатда бўлса унда салбий ҳиссиётлар устунлик қилади. Агар ўқитувчи буни эътиборга олмай, ўқувчига унинг ноҳақ эканлигини исбот қилишга ҳаракат қилса, ҳеч қандай ижобий натижага эриша олмайди.

Фикр, сезги ва иродавий ҳислатлар бир бутун яхлитликни ташкил этгандагина ишонтириш методи ҳақиқий ҳаракатлантирувчи кучга айланиши мумкин. Бу методни қўллашда ишонтириш таркиби (билиш, сезги ҳиссиёт, хулқ-атворга) амал қилиш мақсадга мувофиқ Дастлабки икки ташкил этувчиларни бир-биридан ажратиб булмади ва шундай бўлиши ҳам керак. Ўқитувчи ўқувчининг ижобий ҳислатларини эътиборга олиб, унинг билишига асосланган ҳолда, янги билимларни унинг ҳиссётига таъсир кучини янада ошириш йўллари излайди.

Ўқитувчининг ўз сўзига қатъий ишониши, ҳайратланиши, ўз фикрларини ҳимоя қилишга тайёр эканлиги, тушунтирилаётган қоидаларнинг асосли тарзда исботланиши, ишонтириш методининг кучини янада оширади. Бу-ўқувчиларни илҳомлантирувчи, ҳаяжонга солувчи, уларнинг хаёлини камраб олувчи ва узоқ вақт ёдларида сақланувчи жонли (ёркин) сўзлар билан

ифодаланади. Ишонтирувчи ва ишонувчининг фаол ўзаро таъсир этишларини ҳам ташкил этишга эътибор бериш лозим. Ишонтириш методидан болани қайта тарбиялашда фойдаланаш учун унинг ижобий хислатларини, қизиқишларини билиши ва эътиборга олиши зарурдир. Қайта тарбияланувчининг ижобий хислатларига таянган тарбиячигина тез орада унинг ишончини қозиниши мумкин.

Ўқувчи билан мулоқотда бўлганда, аввало унинг ўзини ҳам иккилантириб турган сохта ишончларни «аста-секин», «пайпаслаб» топиш, асосли тарзда уларни бартараф қилиши керак. Агар ўқувчи ишонтириш жараёнини эркин, ўз хоҳиши билан қабул қилса, мақсадга эришиш осон бўлади.

Ишонтириш натижаси ўқитувчи сўзи ва хулқига ҳам боғлиқдир. Тарбиячининг сўзи ва иши бир бўлиши керак. Масалан, жаҳл устида ўқувчини жазолаш билан кўрқитиб, сўнг эсдан чиқариб қўйиши, ўқувчиларга ваъда бериб уни бажармаслик ва ҳоказолар ишонтириш методи самарасини пасайтиради. Энг ёмони-ўқитувчи ўқувчиларга ҳақиқат ҳақида баландпарвоз сўзларни айтсада, ўзи кундалик иш фаолиятида унга амал қилмаслигидир. Бундай ўқитувчи жамиятга катта зарар келтиради.

Ишонтиришнинг юқори самарадорлиги ўқувчилар билимларини (иродавий хислатлар, тўғри хулқ меъёрларини таркиб топтириш) мустаҳкамловчи машқларга ҳам боғлиқ бўлади. Ўқувчи характерини шакллантиришда машқлар алоҳида ўрин тутишини ўз даврида А.С.Макаренко ҳам таъкидлаб ўтган. Жумладан, Папаниннинг жасорати ҳақидаги ҳикояларни ўқиб бериш билангина ўқувчиларда жасурликни тарбиялаб бўмаслигини уқтирган. Бу ҳолда бошқалар жасоратини кўз-кўз қилувчи, ундан фақат завқланувчи субъект-томошабинни тарбиялаб етказиш мумкин. Инсонни шундай ҳолатга тушириш керакки, у чидамлилик, шиддаткорлик ва жасурлик хислатларини намоён қила олсин. Меҳнатсеварликни маҳнат ҳақидаги ҳикоялар билан эмас, балки меҳнат жараёнини ўзида тарбиялаш, худди шунингдек, шиддаткорликни эса кўрқоқлик ва журъатсизликни енгишда тарбиялаш.

Баъзан мактабларда фақат оғзаки тадбирлар ўтказишга ниҳоятда кўп эътибор берилади. Биринчидан, бундай тадбирлар болаларни зериктиради, иккинчидан, улар ҳаётдаги аниқ вазиятларда ўзини қандай тутишга оид тажрибани эгаллай олмайдилар. Натижада, ижтимоий ҳаётда сусткаш бўлиб етишадилар. Лекин, бундай оғзаки тадбирларни ҳам юқори даражада ишонтириш салоҳиятига эга бўладиган қилиб ўтказиш мумкин. Масалан, синф (гуруҳ) ўқувчилари ўртасида «Бепуллик қанчага тушади?» мавзусида йиғилиш ўтказиш мумкин. Ўқитувчи ўқувчилар ёрдамида ижтимоий таъминот фонди, жамғармалар, республикамиз фуқароларини ҳуқуқлари, бурчлари ва эркинликлари ҳақида ахборот беради. Ахборот олиш манбаи сифатида ўқувчи хонадони, болалар боғчаси, корхона, мактаб танлаб олиниши мумкин. Ўқитувчи ҳар бир ўқувчига алоҳида ёки барча синф (гуруҳ) ўқувчилари учун бир хил карточка-топшириқлар ишлаб чиқади ва

статистик маълумотлар йиғишда ўқувчиларга ёрдам беради. Худди шунингдек, «Атрофимиздаги тежамкорлик» ўйини ҳам яхши натижа беради. Бу ўйинни ўтказишдан мақсад ўқувчиларга мамлакатимизнинг иқтисодий сиёсати ҳақидаги билимларини чуқурлаштириш, мулк шаклидан қатъий назар, унга тежамли муносабатда бўлиш ва мустахкам ҳаётий мавқега эга бўлишни тарбиялашдир. Ўйинда ёшлари тенг бўлган ўқувчилар гуруҳи қатнашади. Ҳар бир гуруҳга улар етиб борадиган бекатнинг номи кўрсатилган йўл варақаси берилади. Биринчи бекат "Бизнинг туман" деб аталади. Ўқувчилар ўзлари яшаб тўрган туман иқтисодиётини ўрганадилар, унга зарур бўлган касблар ва мутахассисликлар ҳақида ахборот йиғадилар. Навбатдаги бекат "Тежамкорлар" деб аталади. Унда кўргазмали куроллар тайёлаш, мактаб мебелини таъмирлаш, ўқувчиларни микрокалькуляторлар ёрдамида ўқув юрти иқтисодига оид ҳисоб-китоб ишларини бажаришлари (электроэнергияси, сув, иссиқликдан оқилона фойдаланаш, нонни эъзозлаш, дарсликлар ва жиҳозларни авайлаб асраш). Учинчи ва туртинчи бекатлар "Мактаб-сенинг ўйинг" ва "Касалхона" деб аталади. "Охирги бекат"да эса ўқувчилар бажарган ишлари ҳақида ҳикоя қиладилар, ўзлари ясаган буюмларини, таъмирлаган китобларини, жиҳоз ва асбоб ускуналарини намойиш қиладилар. Бу йиғилишни ўтказишга бағишланган деворий газета чиқариш ва тежамкорликка оид кино (диа) фильмлардан фойдаланаш ҳам тадбир самарадорлигини оширади.

Юқорида қайд қилинган йирик тадбирларга тайёргарлик кўришни ва ўтказиш методикаси ўқувчиларда фуқароликни, ижтимоий бурч сезгисини тарбиялашга қаратилган. У ўқувчиларнинг тадбир ўтказишга тайёргарлик кўриш жараёнида олган билимларини ўзлари шахси учун аҳамиятини оширади. Амалий топшириқларни бажариш жараёнида эса ижобий хулқ тажрибасини эгаллайдилар. Бу мисоллар ишонтириш методидан фойдаланашда тугалланганликка алоҳида эътибор берилганлигини кўрсатади.

Ишонтириш методини қайта тарбиялашда қўллаш - у ёки бу хислатларни намойиш қилиш зарур бўлган махсус вазиятлар яратиш орқали амалга оширилиши ҳам мумкин. Тасодифий вазиятлар қуйидаги йўллар билан яратилади: дарсда ўқувчига кутилмаган савол бериш, дарсдан ташқарида нотўғри ҳатти - ҳаракатлига иқдор бўлишига мажбур қилиш, ўйинда эса ҳаракат қилишга ундаш (масалан, ғира-шира ўрмонда "разведка"га бориш). Мактаб ҳаёти тасдиқлаганидек, баъзан ўқувчи ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга шароит бўлмагани учун ҳам тарбияси оғирлар қаторига қўшилиб қолар экан. Ундан дарсда онда-сонда сўрашади, ўқитувчи унинг билимига ишонмайди, дарс пайтида унга диққат-эътибор беришга вақтни қизганади. Агар ўқувчига тез-тез мурожаат қилинса, унга ўз фикрини баён қилиш таклиф этилса, унинг хулқида шаклланиб қолган стереотиплар аста-секин ўзгара бошлайди. Танлаш имконияти берилганда болада ўзи учун ёқимлироқ нарсани танлашга

кизиқиш уйғотади. М.Горький номли қолонияда Семён Карабановнинг қолониядан ҳайдалганлигини эслаб кўрайлик.

У икки уйдан бирини танлаш ҳолатига туширилган эди: ё ички тартиб-қоидаларга қатъий амал қилиб қолонияда қолиш ёки дайдиларча "экрин" ҳаётга қайтиш. Семён қолонияда қолишни танлайди

Ички зиддиятли ҳолат: уни ҳам буни ҳам хоҳлайди, лекин биттаси иложи бор. Масалан, иккита тўғаракка ёзилишни хоҳлайди, лекин биттасига ёзилса ҳам бўлади.

Зиддиятли вазият болалар ўртасида аста-секинпайдо бўлади. Зиддиятлар турли сабабларга кўра содир бўлиши мумкин, гуруҳ йўлбошчилари ўртасида, расмий ва норасмий фаоллар ўртасида ва бошқалар. Шахс ва гуруҳ ёки барча синф ўқувчилари ўртасидаги зиддият жуда хавфлидир. Зиддият салбий кечинмалар (изтироб)ни янада кескинлаштириб, уларни янада барқарорлигини оширади: баъзилар хафа бўладилар, баъзилар қасос олишга уринадилар, учинчи тоифадагилар эса кўрқадилар, ўз кўрқувларини дўқ-пўписа орқали яширадилар ва ҳоказо. Зиддиятларни бартараф қилиш ўқитувчи дан юксақ маҳорат талаб қилади. Энг аввало уларнинг сабабларини, ҳар бир ўқувчининг бу ҳақдаги фикрини аниқлаш, педагогик зийраклик, такт, журъатга эга бўлиш ва зиддиятларни бартараф қилишда чидамли бўлиш зарур. Қийинчиликларни енгиш вазиятлари - табиий ҳолда яратилади: оғир тарбияли бола тўсатдан ўзи учун тартиб бузмасликка, аксинча уни қўллаб-қувватлашга мажбур бўлиб қолади, буйсуниш ўрнига раҳбар (лавозими) вазифасини бажарувчи вазиятга тушиб қолади.

А.С.Макаренко ва В.А.Сухомлинский асарларида зиддиятларни бартараф қилишда юксақ педагогик маҳорат кўрсатишга жуда кўп мисолларни учратиш мумкин.

3. Исботлаш мантиғи.

Ўқув-тарбиявий жараён тўла-тўқис ҳолда ўсиб келаётган ёш авлодни миллий мафкура руҳида тарбиялашга йўналтирилган бўлади. Билим шахс дунёқарашининг таркибий қисми бўлиш билан бирга у ишонтиришнинг ҳам негизи бўлиб ҳисобланади. Агар билимлар асосли, исботланувчан бўлса уларнинг ишончга айланиши осонроқ кечади. Бунда улар ҳақиқатга ишонишда вужудга келувчи барқарорлик билан характерланади. Исботланувчи билимлар билан қуролланган ўқувчида, унга қарама-қарши бўлган фикрини қатъий, асосли исботлаш йўли билан инкор қилиш кўникмалари ривожланади.

Исботлаш назарияси бўйича батафсил назарий маълумотларни мантиққа оид адабиётларда учратиш мумкин. Исботлашнинг муҳимлигини англаш учун унга зарур билган талаблар минимумига тўхталиб ўтайлик.

Аниқ ишонтириш мантиқий исботлашни, яъни маълум қоидадан ҳақиқий борлиққа, узил-кесил ишончга айлантиришни талаб қилади. Исботлаш тезис асословчи далиллар ва намоёиш қилишдан исботлаш

усулларидан иборат бўлади. Тезис - бу исботланиши зарур бўлган фикрдир. Асословчи далиллар ёрдамида тезис исботланади. Намойиш қилиш давомида эса назарий маълумотлар, ҳаётий ва тарбиявий далиллар таҳлил қилинади ва тезисни исботловчи якуний қоида яратилади.

Дарсга тайёргарлик кўриш давомида ўқитувчи асосий тезисни шакллантиради, яъни ўқув материални асосий ва иккинчи даражали қисмларга ажратади. Асосий материални исботлашга кўпроқ эътибор бериш лозим. Ўқувчилар диққатини асосий материалдан чалғитмаслик учун уларга маълум бўлган маълумотларни қайтаришга кўп вақт сарфламаслик зарур.

Тезис аниқ, қатъий, бир хил маъноли қилиб тузилиши, унда иккилантирувчи фикрлар бўмаслиги ва исботлаш жараёнида ўз маъносини сақлаши лозим. Масалан, "Жисмнинг ички энергиясини ўзгартириш усуллари" (Физика) мавзусидаги асосидаги фикр "жисмнинг ички энергиясининг икки хил усулда бажарилган иш ва иссиқлик узатиш ҳисобига ўзгартириш мумкин" эканлигидан иборатдир. Бу фикр ўта ишонарли тажриба ва ўқувчилар ҳаётий кўзатишларини таҳлил қилиш йўли билан яққол исботланади. Фақат бир дарсдаги бош муаммони аниқлаш билан чегараланмайди, балки уларни булим ва катта мавзулар бўйича ҳам аниқлаб, сўнг уларни ҳар бир дарсда кетма-кет исботлаб бориш, охирида эса бош муаммо бўйича якуний хулоса чиқариш муҳим аҳамиятга эгадир.

Исботлаш учун ўқувчиларни аниқ ишонтирувчи исботловчи асослар (далиллар, аксиомалар, оддий ўрганилган қоидалар ва ҳ.к.) танланади. Улар тезисга киритилган ёки киритилмаганидан қатъий назар, олдин исботланган ва тезисни исботлашга етарли асос бўлиб ҳисобланишлари лозим. Демак, ўқувчилар ўрганилаётган материал бўйича етарли даражада маълумотга эга бўлгандагина исботлашга ўтиш лозим. Исботловчи далиллар асосида якунловчи фикр шаклланади. Масалан, "Алюминий электр ўтказувчан жисмдир" деган тезисни исботлаш учун исботловчи далиллар сифатида ўқувчиларга маълум бўлган: алюминий - металл, барча металллар эса электр токини ўтказадилар тушунчалари танланади. Бўлар асосида эса алюминий электр ўтказувчан жисм эканлигини исботланади.

Ёш ўқитувчилар исботлашда кўпинча мантиқий хатоликларга йўл қўядилар. Улардан энг муҳимлари қуйидагилардан иборат деб ҳисоблаш мумкин: тезисни нотўғри (алмаштириб) тузиш ўқувчини "Камолот" жамғармасининг фаол иштирокчиси эканлигини исботлашга, уни яхши ўқувчи эканлигини исботловчи далилларни танлаш, тезисни охиригача исботламаслик ёки уни исботлашни меъёрдан ошириб юбориш. Баъзан эса тезисни исботлашга етарлича асос булолмайдиган исботловчи далиллардан фойдаланаш. Бу хатолик "мумкин эмас" деб аталади. "Саводли ёзиш керак" тезисини исботлаш учун "Саводсиз бўлиш уятлидир" далилини танлаш, ана шундай хатоликка мисол бўлиши мумкин. Шунингдек, исботлашда фақат тезисдаги тушунчалардан фойдаланаш, исботлаш ўрнига фақат ўқувчиларнинг ижобий ёки салбий ҳиссиётларига асосланиш ёки фақат

тингловчиларга таъсир этишга кўпроқ эътибор бериш каби камчиликлар ҳам учраб туради.

Таянч сўзлар ва иборалар

Ишонтириш, мулоқот, объект, субъект, меъёр, сохта ишонч, мунозара, тортишув, суҳбат, фикр, сезги, ирода, зиддият, исботлаш мантиғи.

Саволлар:

1. Педагог ўқувчининг онги, сезгиси, фаолияти ва ҳатто ҳарракатларига таъсир кўрсатувчи қандай усуллар кўламига эга?
2. Барча ёш ўқитувчилар ҳам бу усулларни тушуниб, ўқувчиларга таъсир кўрсатишда улардан фойдаланадиларми?
3. Ишонтириш-коммуникатив таъсир кўрсатишнинг асосий турлари?
4. Ишонтиришга қандай талаблар қўйилади?
5. Исботлаш мантиғи нима?

13 - мавзу: Уқтириш педагогик таъсир этишнинг шакли. (2 соат)

Режа:

1. Уқтиришнинг педагогик жараёндаги роли.
2. Уқтириш турлари.
3. Ишонтириш ва уқтиришнинг ўзаро боғлиқлиги.
4. Уқтириб таъсир этиш техникаси.

1. Уқтиришнинг педагогик жараёндаги роли.

Педагогик таъсир этишнинг методи бўлган ишонтириш билан бирга уқтириш ҳам ўқув-тарбиявий жараёнда муҳим рол уйнайди. Уқтириш-кишиларнинг мулоқот ва фаолияти жараёнида ўзаро таъсир этишлари воситаларидан биридир. Уқтиришнинг ўзига хослиги-инсон руҳиятига унинг ўзига сездирмасдан таъсир этиши, шахс психикаси таркибий тузилишига беихтиёр кириб бориши ва кундалик ҳаётдаги қилиқлар, интилишлар, мотивлар ва йўл-йўриқларда акс этишидир.

Уқтиришнинг педагогик жараёндаги ролини узоқ вақт давомида тан олинмади. Лекин биз хоҳлаймизми, йўқми, барибир, ҳар қандай педагогик таъсир этишда уқтириш элементи мавжуд бўлади. Тўғри ташкил этилган уқтириш ўқувчиларнинг онгли равишдаги фаоллигини оширишга билвосита таъсир кўрсатади. Уқтиришнинг турли шакллари ўқитувчи нинг педагогик таъсир этиш имкониятларини янада бойитади, ўқувчига яқка тартибда ёндошишни ниҳоятда эҳтиётлик ва педагогик тактга амал қилган ҳолда олиб боришга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам ўқитувчи педагогик таъсир этишнинг бу методини инкор этмаслиги ва унга бефарқ қарамаслиги лозим. Сўз ёрдамида ўқувчида тетиклик ёки кўрқув, хурсандлик ёки ҳафалик, ўзига ишонч ёки ишонмаслик, қизиқувчанлик ёки зерикиш, бошқаларга ишонини ёки улардан ҳадиксираш каби сезгиларни вужудга келтираемиз. Шунини таъкидлаш лозимки, бу сезгилар сўз маъноси аҳамияти ёки нутқ мазмунини мантиғи билан (аниқроғи фақат шулар билан) яратилмайди, балки сўз ва нутқ оҳанги, уларнинг ёрқин-равонлиги, ифодаланувчанлиги ҳамда уларнинг таъсирчанлигини оширувчи ва бола ҳиссиётига бевосита таъсир этувчи-гавада ҳолатлари, имо-ишора турли ҳаракатлар ёрдамида вужудга келтирилади.

Ўқитувчининг ёмон кайфияти тўлқин каби бир зумда ўқувчиларни камраб олишини ҳам фақат уқтириш билангина тушуниш мумкин. Ёки асабийлашган ҳарактерга эса бўлган гуруҳ раҳбари, тез орада асабий ҳолат гуруҳда мулоқот меъёрига (одатдаги ҳолга) айланиб қолганлигидан таажубланади.

Психолог олимлар оддий бир мактабда жуда кўп "изланишлар" олиб бориб, гўё "иқтидорли" болаларни ажратдалар. Ўқитувчи ларга уларнинг фамилиялари маълум қилинди. Хеч ким бўлар ўз тенгдошларидан хеч қандай фарқли хислатларга эга бўлмаган болалар эканлигини фахламадилар. Бир йилдан сўнг ҳақиқатдан ҳам фамилиялари маълум

килинган болалар бошқаларга нисбатан билим жиҳатдан анчагина илгарилаб кетган эдилар. Тажрибанинг моҳиятини тушунмасдан, Ўқитувчилар бу болаларга бошқача муносабатда бўлганлар, уларнинг изчил ривожланишлари учун реал шароитлар яратиш берганлар. Бироқ бунга аксинча бўлган мисолларни ҳам кўплаб келтириш мумкин. Ўқувчини доимо салбий идрок қилишга ўрганиб қолган ўқитувчи -бу тушунчанинг қулига айланиб, унга умрбод иккинчи даражали тарбияси оғир каби "тамға"лар босади, унинг ижобий ўзгариш яшаш учун қилаётган ҳаракатларига бефарқ қарайди. Бу ҳам етмаганидек, ўқитувчи ўз фикрини гуруҳ бўйича ва педагогик жамоада ҳам тарқатишга, уни мустаҳкамлашга интилади.

Педагогик ўқитиш самарадорлигини оширишнинг умумий шартлари қуйидагилардан иборат: ўқув материалнинг мазмуни; ўқитиш амалга оширалаётган вазият; ўқитиш натижасига ўқитувчи нинг ишончи; ўқувчиларнинг ўқитувчи га муносабати (ҳурмат қилиши); ўқувчилар ёш даврлари ва индивидуал хусусиятларини эътиборга олиниши; ўқитувчи нинг ўқитиш техникасини эгаллаганлиги; ўқитиш натижасида қарор топган ҳислатларни рўёбга чиқариш учун шарт-шароитлар яратиш.

2. Уқитиш турлари.

Уқитишни туркумларга ажратиш учун қуйидагилар асос қилиб олинади:

1. Уқитириб таъсир кўрсатиш манбаалари бўйича:

- а) бошқа киши томонидан ўқитириш;
- б) ўз-ўзини ўқитириш-бунда ўқитириш объекти ва субъекти бир бири билан устма-уст тушади.

2. Уқитириш объектининг ҳолати бўйича:

- а) уйғоқ ҳолатда ўқитириш;
- б) табиий уйқу ҳолатда ўқитириш;
- в) гипноз ҳолатда ўқитириш.

Замонавий дидактикада гипноз ҳолатда ўқитириш ва табиий уйқу ҳолатда ўқитириш (туш кўраётганида чет тилини ўрганиш-гипнопедия) ҳам қўлланилишидан қатъий назар, биз педагогик муносабатлар истиқболини белгиловчи уйғоқ ҳолда ўқитиришга батафсил тўхталамиз.

3. Уқитирувчининг мақсади бўйича:

- а) олдин мўлжалланган ўқитириш;
- б) олдиндан мўлжалланмаган ўқитириш.

Олдиндан мўлжалланган ўқитиришда ўқитувчи ўз мақсадига эришиш учун ўқувчига онгли ва изчиллик билан руҳий таъсир кўрсатиб боради. Масалан, К. исмли ўқувчи ниҳоятда уятчан, ўз имкониятларини жуда паст баҳолайди. Она тили ўқитувчи си дарсларнинг бирида унга шундай деди: "Мен сизлар ёзган иншоларни текширдим. К.нинг иншоси жуда яхши ёзилган. Раҳмат сенга К., ўрнингдан тур. Қаддингниростла. Жуда яхши

менинг кўзимга қара. Тайёрлаган дарсингни сен баланд овоз чиқариб айтиб беришни уддалайсан, доскага чиқ."

Олдиндан мўлжалланмаган уқтириш ўқитувчи бирор фикр, ҳаракат, хулқни уқтиришни олдиндан мақсад қилиб қўймаган беихтиёрий ҳолларда амалга оширилишидир. Унинг ўзи одатаниб қолган сўзлар билан ўқувчига мурожаат қилиши жуда катта уқтирувчи кучга эга эканлигини кўп ҳолларда англамайди. Ўқитувчи : "Сен доим кайсарлик қиласан бемаъни гапларни гапирасан", "Сенда тўполондан бошқа нарсани кутиб булмайди", "Сени тузатиб бўмаслиги шундоқ ҳам кўриниб турибди", "Бу ишни бажаришга йўл булсин, сен барибир уни уддалай олмайсан" каби иборалар билан ўқувчига муомила қилар экан, у ўзи англамаган (олдиндан мўлжалланмаган) ҳолда ўқувчида ўзига ишонмаслик хислатларини мустаҳкамлаб, ўз нуқсонларини тузалмаслигини уқтириб бораётганлигини сезмайди. Бир ёш ўқитувчи ўқувчилар имтиҳонга пухта тайёгарлик кўришлари учун:

"Имтиҳон ким нимага лаёқатли эканлигини кўрсатиб қўяди. Бир иложини қилиб осонгина ўтиб кетаман деб ўйламанг. Сизларни камчиликларингиз имтиҳонда ҳаммага ошкор бўлади", - деб йил давомида кўп марта такрорлаб борди. Натижада кўпчилик ўқувчилар имтиҳонда ўз имкониятлардан паст баҳо олдилар. Ҳатто ҳамманинг мақтовига сазовор бўлган аълочилар ҳам уч баҳо олишди. Ўқитувчи жуда хайрон бўлди. У йил давомида ўқувчиларни имтиҳондан кўрқиши, ўзига ишонмаслик хисларини уйғотиб келганлигини тушунмас эди.

Педагогик таъсир этиш мақсадини англаган ўқитувчи уни ҳам ишонтириш, ҳам уқтириш методлари билан амалга оширади. Кўп ҳолларда олдиндан кўзланган уқтириш ўқувчига "Акқллим", "Жуда яхши" каби сўзлар билан мурожаат қилиш меҳрибонларча, илхомлантирувчи қараш, ташаббус, довуш оханги ва ниҳоят ўқитувчи нинг ташқи кўриниши: унинг ихчамлиги, тетиклиги, келажакка ишонч билан қараш, алоҳида ўқувчи ва бутун гуруҳ билан кўтаринки руҳ билан муносабатда бўлишида намоён бўлади.

Болага уқтириш фақат уни ўқитувчи билан муомаласи билан чегараланмайди. Кўп ҳолларда ўқитувчи "норасмий тарбиячилар"нинг болани нотўғри уқтиришнинг оқибатларига дуч келади. Агар ўқитувчи бунинг сабабларни аниқлай олмаса бола характерда узоқ муддат сақланиб қоладиган салбий хислатлар пайдо бўлиши мумкин.

Н. исмли ўртача қобилиятли, сусткаш қизнинг ўқиши пасайиб кетди. Ўқитувчи нинг нега ёмон ўқийдиган бўлиб қолдинг деган саволига у ҳеч кўркмай: «Ахир менинг миям ишламайдида» деб жавоб берди. Унинг жавобида гўё шундай туғилгану, умрбод шундай бўлиб қолади, деган фикр яққол сезилиб турарди. Сухбат давомида аниқланишича, қиз уй вазифасини бажараётганда унинг сусткашлиги кузатиб турган бувиси: "Сенга худойим ишламайдиган каллани берган эканда", деб қўяр экан.

Ўзини-ўзи уқтириш ҳам олдиндан мўлжалланган ва мўлжалланмаган кўринишда бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда киши ўзидаги

салбий хислатларни бартараф қилиш учун онгли равишда ҳаракат қилади, иккинчи кўринишда эса бу ҳаракатни беихтиер бажаради.

4. Уқтириб таъсир кўрсатиш, унинг оқибатига қараб:

а) ижобий ва б)салбий кўринишларда бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда ижобий психологик сифатлар (одатлар,қизиқишлар, қарашлар, муносабатлар) шаклланади. Салбий уқтириш жараёнида эса онгли ёки беихтиер, олдиндан кўзлаб ёки мўлжалламасдан кишига салбий психологик сифатлар (ўз-ўзини паст баҳолаш, масъулиятсизлик, журъатсизлик ва ҳ.к.) "киритиб" борилади. Ўзини-ўзи уқтириш ҳам ижобий ва салбий бўлиши мумкин: биринчи ҳолда шахс ўзида ижобий хислатларни шакллантириш учун ўз кучи ва қобилиятини сафарбар қилади, иккинчи ҳолда эса бирор вазият таъсирида салбий хислаталари устиворлигига ўзини ишонтиради.

5. Уқтириш мазмунига қараб икки турга булинади:

а) очикдан-очик уқтириш, бунда уқтириш мақсади унинг шаклига мос келади: Уқтирувчи тўғридан тўғри ва очик ҳолда ўқувчини баъзи хатти ҳаракатларини бажаришга ёки бундан ўзини тўхтатишга чақиради. "Сен бундан кейин доимо дарсни тайёрлаб келасан", ёки "Энди сен бутунлай чиқмайсан" (бу аниқ шахсга йўналтирилгани билан ажралиб туради):

б) ёпиқ (воситали) уқтириш. Бунда таъсир этиш мақсади "никобланган" бўлади. Ўқувчига очикдан-очик бирор ҳаракат ёки ҳулқ уқтирилмайди, Лекин тез-тез бунга ишора қилиб турилади.

3. Ишонтириш ва уқтиришнинг ўзаро боғлиқлиги.

Кўп ҳолларда ишонтириш ва уқтириш ўзаро шундай боғлиқ бўладики, ҳатто уларни бир-биридан ажратиб ҳам булмайди. Ишонтириш ва уқтиришнинг умумий белгилари қуйидагича: 1) ҳар иккаласида ҳам сўз таъсир этиш воситасидир;

2) таъсир этиш натижаси ишонтириш билан амалга ошириладими ёки уқтириш биланми буни фарқлаш ниҳоятда қийин;

3) ўқитувчи нинг нутқи мароми, сушт оҳангдорлиги паст бўлса ва унинг юз ифодаси ҳаётий булмаса, ишонтириш ҳам, уқтириш ҳам муваффақиятсиз бўлади.

Шундай қилиб ўқитувчи нинг болага комуникатив таъсир этишда, таъсир этиш даражасини аниқ билиши ва унга мерос ҳолда ишонтиришни уқтирувчи, уқтиришни эса ишонтирувчи воситаларини танлай билиши зарур.

Бу ҳақда ёш ўқитувчи ларга қуйидаги маслаҳатларни тавсия этиш мумкин:

1. Кузатувчанликка кўпроқ эътибор беринг.

Аниқ бир давр ичида, қайси ҳолларда сизнинг сўзингиз, илтимосингиз, талабингиз, тилақларингизни ўқувчилар рад этмасдан, эътирозсиз қабул қилдилар. Бунинг сабабларни аниқлашга ҳаракат қилинг. Улар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин: а) ахборотингиз аниқ мантқиққа эга бўлиши, қизиқарли, тушунарли ва талаб даражасиги мос

бўлиши; б) таъсир этиш шакли, таъсир этиш техникасига мос бўлиши, хиссиётларга бой, муҳим фикрларга ўта ишонч қозонишни таъминлаш; в) сизнинг обрўга эга эканлигингиз ўқувчиларнинг ёш даврлари ва рухий хусусиятлар ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Ишонтириш ва уқтиришнинг бу қисмларини алоҳида ажратинг ва бўш пайтларингизда уларни (гавда ҳолати, мантиқ, юз мускуллари ифодаси, сўзнинг ифодалилиги) бир неча марта такрорлаб, янада мустаҳкамланг.

2. Бундай шаклларни кўзгу рўпарасида ва магнит (видео) тасмаларидаги ёзувлар ёрдамида бажариш яхши натижа беради.

Бунда сиз ўз ҳатти-ҳаракатларингизни кўриш ва эшитиш орқали назорат қилиш имкониятларига эга бўласиз. Ўз устингизда ишлар экансиз ўз фаолиятингизни тажрибали ўқитувчи ларнинг таъсир этиш техникаси ва мантиғи билан таққослаб кўринг. Ўзингиз учун мос келадиган, энг самаралигини ажратиб олишга ҳаракат қилинг.

3. Айнан ана шундай вазиятларда сиз муваффақиятга эриша олмаган ҳолатларни ҳам таҳлил қилинг. Унинг сабабларини аниқланг. Ўзингиз ёки ҳамкасбингиз ёрдамида ижобий натижага эриша олмаган ўзаро таъсир этиш ҳоллардаги камчиликларини бартараф қилишга интилинг.

4. Дарсга тайёгарлик кўришда унинг қайси босқичида ўқувчилар онгига, қайси босқичларида эса уларнинг сезгисига кўпроқ таъсир зарурлигини аниқланг. Биринчи ҳолда мантиқий исботлашнинг кенгайтирилган режасини тузинг. Иккинчи ҳолда эса уқтиришнинг қандай турларидан ва уни таъсирчанлигини оширувчи қандай воситаларни кўллашингизни аниқланг.

5. Дарс бошланиши олдидан ўзингизда мушаклар зўриқиши бор ёки йўқлигини текшириб кўришга одатланинг. Доим уларни тезда бартараф қилишга оид машқларни бажариб туринг. Мушаклар зўриқишини аниқлаш ва уни бартараф қилишни дарс ўртасида ҳам назорат қилиб туринг. Ўзингизни бардам қилувчи бир неча сўзни фикран айтиб "эмоционал душ" қабул қилинг ("Дарс худди мен айтгандек боряпти, ўқув материални тўғри тушунтиряпман, ўқувчилар мени қизиқиб тинглаяптилар, мен уларнинг қизиқиб ишлашларини янада оширишни хоҳлайман ва буни урдасидан чиқаман").

6. Иш куни охирида чарчоқнинг ёзишнинг ўзингизга хос усулларини (китоб ўқиш, гулларга ишлов бериш, мусиқа тинглаш х.к.) ўйлаб топинг ва уларни машқ қилинг. Кечқурун иш кунингиз давомида йиғилиб қолган салбий ҳиссиётларни таҳлил қилиш учун албатта вақт ажратинг. Салбий ҳолатларга зўр эътибор берманг, ўзингизни уқтириш кучи билан ҳар кунги ишончсизлик тўсиқларини, эҳтиётсизликни, бартараф қилинг, чунки улар эртага у ёки бу ўқувчини тўғри тушунишингизга ҳалақит беради.

7. Агар ўқувчи фикрингизни тушунмаса ёки қабул қилмаса унинг сабабини четдан қидиришга шошилманг. Сизнинг ҳикоянгиз узвий,

мантиқли ва ишончли характерга эга бўлганлиги хақида ўйлаб кўринг. Ўқувчиларни қизиқтирадиган муаммоларни қамраб олдингизми?

Ана шундай содда қоидалар ёрдамида педагогик ўзаро таъсир этиш самарадорлигини янада ошириш мумкин. Бу қоидаларни Сиз ўз амалий тажрибангиз асосида янада давом эттиришингиз мумкин.

Уқтириб таъсир этиш техникаси.

Педагогик амалиётда тез-тез учраб турадиган уқтириш шаклларига тўхталиб ўтамиз. Ўқув юрти амалиёти учун олдиндан мўлжалланган, тўғридан тўғри (очик) уқтириш характерлийдир. У команда, буйруқ ва уқтирувчи йўлланма (касамед) шакллари орқали амалга оширилади. Команда ва буйруқлар ўқувчиларда автоматик тарзда (онг билан назорат қилинмайдиган) ҳаракатларини таркиб топтиришга ундайди. Бунда ўқувчилар гўё талаб этилаётган ҳаракатнинг оқибати яхши бўлишида ўқитувчи га тўла-тўқис ишонади. Сўз билан таъсир этишнинг бундай шакллари уларни автоматик ҳолда бажарилишини назарда тутуди ва спорт, ўйинлар, тартибга чақириш лозим бўлган вазиятларда, ҳарбий спорт командаларида ("Ўрнингиздан туринг", "Сафланинг", "Қадамлаб юринг" ва х.к.). Ўқитувчи нинг ўқувчиларни интизомга чакирувчи буйруқона фармоишларида ("қўлларингизни парта устига қуйинг", "Дарсликни ёпинглар") кенг қўлланилади. Лекин шуни унитмаслик кераки, команда ва буйруқ сўз билан таъсир этишнинг характерли ва жуда қисқа ифодаланган шакли бўлиб улар жамоа анъаналарига, меъёрий ҳужжатларга мувофиқ бўлгандагина сўзсиз бажарилади.

Ўқув-тарбия амалиётида қўлланиладиган команда ва буйруқларни кўйдагича туркумлаш мумкин

1. Дастлабки ёки интиштирувчилар-уларнинг вазифаси бирор ҳаракатни автоматик равишда дарҳол бажаришга интиштиришдир ("Дикқат, тайёрланинг!").

2. Ижро этилувчи буйруқлар-уларнинг кўпчилиги асосан сафлантирувчи командалардир ("Сафланинг", "Тўғри туринг", "Олдинга", "Тухтанг").

3. Таъқиқловчи буйруқлар-у ёки бу ҳаракатни тўхтатиш вазифасини бажаради ("Тўхтатинг", "қолдириш").

4. Намуна бўйича ҳаракат қилдирувчи буйруқлар-у ёки бу ҳаракатни ўқувчилар томонидан аниқ такрорлашни талаб қилади ("Мендек ҳаракат қил", "Иброхим кетидан такрорла").

Ўқувчиларга у ёки бу ҳаракатни бажариши учун топшириқ берар экан, ўқитувчи берилган командаларни тўла-тўқис бажарилиши, ўқувчиларда уларни бажаришга мувофиқ кўникмалар маълум вақт давомида шаклланишини ҳам унутмаслиги лозим. Ўқув юрти амалиётида командалар жуда кам қўлланилади. Команда ва буйруқлардан тубдан фарқ қилувчи, шаклланган одатларни ўзгартириш талаб этиладиган ҳаракатларини бажаришга ўқувчиларни тайёрлаш каби мураккаб вазиятларда уқтирувчи қўлланмаларидан кенг фойдаланалади.

Ўқитувчи қўлланмалар-лўнда (аниқ, қисқа) ифодалаган уқтириш формулалари деб аталувчи фикрлар ёрдамида амалга оширилади. Масалан, ўқитувчи ўқувчида уй вазифасини бажаришга ижобий муносабат шаклланишини хоҳлайди. У ўқувчининг кўзига ифодали тикилиб, буйруғона овоз билан: "Сен яхши ўқишни хоҳлайсан ва уддалайсан. Бугун соат роппароса уч бўлганда сен дарс тайёрлагани ўтирасан"- деб уқтиради. Бунда ўқитувчи ўз фармойиши ва тавсиясини қатъий оҳангда таъкидлайди, фақат аниқ ҳаракат қиёфаси ва хулқни унга уқтиради.

Д. исмли биринчи синф ўқувчиси доимо дарсга кечикиб келарди. Бир куни ўқитувчи унинг ёнига бориб астагина: "Д. сен энди кеч қолмайсан, ўтир" деди. Ҳар куни зўрға уйғонадиган Д. эртасига ҳаммадан олдин ўрнидан турди ва дарс бошланишидан бир соат олдин мактабга олиб боришларини талаб қилди.

Уқтирувчи қўлланмалар ўқувчиларни ҳатти-ҳаракатларини тўхтатиш ёки уларни чеклаш зарурати туғилган ҳолатларда ҳамда кўрқоқ ва асабийлашган ўқувчиларда ўзига ишонч руҳини таркиб топтиришда қўлланилади. Лекин шуни таъкидлаш лозимки, ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро муносабатлари ижобий бўлгандагина уқтириш қўлламалари ижобий натижа беради. Узоқ муддатли ўзаро зидиятли муносабатларда бу қоидалар ҳеч қандай самара бермайди.

Ўқув юрти амалиётида тўғридан-тўғри уқтиришдан ташқари воситали уқтиришдан фойдаланаш ҳам катта аҳамиятга эга бўлади. У расмий шаклда эмас, балки содир бўлаётган воқеа ёки ҳодиса тафсилотига гўё ташқи жиҳатдан бетараф бўлган ҳолда уларни моҳиятини очиб берувчи кўринишида берилади. Бу ҳолларда, айниқса ўқувчиларда ўта эмоционал таъсир кучига эга бўлган мисоллар ёки суҳбатлар тангланганда воситали уқтириш тўғридан-тўғри уқтиришга нисбатдан самаралироқ бўлиши мумкин. А.С.Макаренко таъкидлаганидек, "Тарбиячи шуни унитмаслиги керакки, ҳамма тарбияланувчилар болалар муассасаларида уларни ўқитилиши ва тарбияланишларини жуда яхши тушунадилар, Лекин улар алоҳида педагог муолажаларни ва айниқса, уларга тарбиянинг фойдаси ҳақида кўп гапиришларини ёқтирмайдилар. Тарбиячининг педагогик мақсади тарбияланувчилардан сир тутилиши ва яққол кўзга ташланмаслиги керак. Тарбиячининг тарбияланувчилар билан жуда кўп махсус суҳбатлар ўтказиши, уларни зериктиради ва деярли доим уни аксини қиладилар".

Воситали уқтириш буни бартараф қилишнинг муҳим воситаси бўлиб, ҳисобланади. Шунингдек, у ахборотни итоаткорона қабул қилинишини ҳам назарда тутди. Лекин бу ҳолда ўқитувчи ўз позициясини ўқувчига мажбурлаб сингдирмайди, ғурурига путур етказмайди, шунинг учун ҳам берилган ахборотни ўқувчи тушуниб етмасданок инкор қилолмайди (охиргача эштади). Агар тўғридан тўғри берилган танбехга ўқувчи ўзи ғурурини саклаш учун ўзини химоя қилиш билан жавоб берса бунда ўқувчи ўз хатти-ҳаракатининг ижобий ва салбий томонларини, характер хислатларини ўзи таҳлил қилади. Ўқитувчи ўқувчини гўё ўз ўзини

баҳолаш меъзони билан қуроллантиради, ўқувчи унинг аҳамияти ва ҳаққонийлигига ишонади ва сўзсиз қабул қилади.

Воситали уқтиришнинг қуйидаги шакллари мавжуд: киноя (умумий ишдан ажралиб бир четда ўтирган ўқувчига ўқитувчи меҳрибонларча "Эҳтиёт сен чарчаб қолмагин?" дейди, Уқтирувчи воситали маъқуллаш). Менимча Азиза иншосида персонажлар характери жуда аниқ ифодаланган, уқтирувчи воситали муҳокама қилинди.

Ўз-ўзини уқтириш.

Шахсни камол топтиришда ўз-ўзини уқтириш муҳим аҳамиятга эга. Ўз-ўзини уқтиришнинг энг юқори даражага кўтарилганлигини ёғларда кузатиш мумкин. Лекин кундалик ҳаётда ҳам ўз-ўзини уқтириш биз ўйлагандан кўпроқ учрайди. Одатда ўз-ўзини уқтириш ибораси-ўқувчида ўз камчиликларини англаб, уларни ўзи тузатишига интилувчи ижобий ҳиссиётларни таркиб топишини билдиради. Лекин айрим тасодифий ва арзимас ташқи омиллар таъсирига ўта берилиб, болага ўзига нисбатан салбий муносабатлар шаклланиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди. Бунга ўзини ўзи паст баҳолашни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ўз-ўзини уқтириш характердаги салбий ҳислатларни созлашда жуда катта имкониятларга эга, Лекин ўз-ўзини уқтиришдан педагогик таъсир этиш сифатида фойдаланаш шахсдан маълум даражада етукликни, бундан ташқари барқарор диққатга эга бўлишни талаб қилади. Бўлар ўсмирлик ва ўсмирлик даврларига мосдир, чунки шу даврда шахсда ўз ички дунёсига жонли қизиқиш уйғонади, шахсни атрофлича ўрганиш ва ўз-ўзини такомиллаштиришга эҳтиёж туғилади. Айнан шу даврда ўз-ўзини уқтириш ўз-ўзининг тарбиялашнинг муҳим воситаси сифатида намоён бўлади.

Ўз-ўзини уқтиришдан тарбиявий мақсадда фойдаланаш, шахсни бирор ҳатти ҳаракатни нотўғрилигига етарли аниқ иқдор бўлиб, ундан холи бўлиш истаги пайдо бўлганда ва ниҳоят ўз-ўзига таъсир эта олиш учун маълум шароитлар ярата олгандагина фойдаланаши мумкин.

Бундай ҳолда ўқитувчи нинг вазифаси ўқувчини ўз-ўзини уқтириш методикаси билан қуроллантиришдангина иборат бўлади. Ўз-ўзини уқтириш тез кунда натижа бермаслигини, балки камчиликларни бартараф қилишда маълум кетма-кетликка риоя қилиш, уқтириш предмети доимо диққат марказида туришига боғлиқ эканлигини тушунтириш лозим. қийинчиликларолдидаги кўрқувнинг даражаси сусайиб ёки ортиб кетганда ўз кучига ишонмасликни енгишда ва ички қарама-қаршиликларни жуда яхши самара беради.

Уқтириш ва релаксация.

Ҳозирча биз одатдаги фаолият ва педагогик амалиётда амалга ошириладиган уқтириш ҳақида фикр юритдик. Агар руҳий ёки жисмоний жихатдан чарчаган нормал ҳолатга келтиришда уқтириш ёки ўз-ўзини уқтириш қўлланса, унинг самарадорлиги янада ошади. Бу метод

релаксопедия деб аталади ва сўнгги йиллар педагогикасида кенг кўламда қўлланилмоқда.

Ўта муҳим ва мураккаб вазиятларда, масалан, тарбияси оғир ўқувчилар билан ишлашда релаксопедиядан педагогик мақсадда фойдаланаш яхши натижа беради. Чунки одатдаги методлар бундай ҳолларда кўпинча самарасиз бўлиб қолади. Релаксация шароитида уқтиришни қўллашда боланинг унга нисбатан таъсирчанлигини оширади ва ижобий натижаларга олиб келади. Гап шундаки бола релаксация ҳолатида бўлганда ахборот қабул қилишнинг ташқи ва ички йўллари берк бўлиб, болага фақат ўқитувчи нинг уқтирувчи овозгина таъсир қилади, бу эса унинг таъсир этиш самарадорлигини янада оширади.

Мушаклар релаксацияси давомида ўз-ўзини уқтириш ва ахборотга таъсирчанлик юқори даражада бўлади. Шунинг учун ҳам ўз-ўзини уқтиришнинг энг қулай вақти ухлаш ва уйғониш олдидаги вақтлар ҳисобланади. Бошқа пайтларда онгнинг оқилона ташкил этувчиси (фикрлаш) қабул қилинишига асосланган, натижада ўзлаштириладиган ахборот миқдори ва сифати кескин ортади.

Уқтириб таъсир этиш педагогикаси.

Уқтиришга педагогик таъсир этиш методи сифатида қаралар экан, ҳар бир ўқитувчи бу методни самарали амалга ошириш учун унинг ўзи қандай воситалар кўламига эга эканлигини аниқ тасаввур этиши лозим. Ўқитувчи нинг уқтириш техниасига эга бўмаслиги уни мувоффақиятсизликка учрашига ва ҳатто ўқувчилар олдида кулгули ҳолатда қолишига олиб келади. Ёш ўқитувчилар фаолияти кузатилганда аксарият ҳолларда, улар имо-ишора ва гавда ҳолати ҳақида тасаввурга, таъсирчанликни оширувчи воситаларга етарли даражада эга эмасликлари, зерикарли (бир хил оҳангда) гапиришлари маълум бўлди. Ўқувчилар билан сўзлашишлари эса асосан насихатгўйлик ва ибрат олишга чакиришдан иборат.

Кўп ҳолларда уқтириб таъсир кўрсатиш самараси товушни тўғри танлаш, қараш, ҳаракатлар каби "майда-чуйда"ларга ҳам боғлиқ бўлади. Яъни насихат қилиб уқтиришда гавда ҳолати, юз ифодаси оғзаки таъсир этиш оҳангига мос бўлиши керак. Масалан, ўқитувчи кўрқоқ ўқувчини дадиллаштирамоқчи бўлиб, унга ўгирилиб қарамасдан "Сени бугун яхши жавоб беришингни ишонаман"-деб уқтиришнинг самараси жуда кам бўлади.

Уқтириб таъсир кўрсатишни амалда қўллаш-ҳиссиётларни бошқариш, ўз сезгиларини аниқ ифодалаш ва тегишли педагогик вазифани бажаришнинг аниқ шаклини танлаш каби сифатларга асосланиши лозим. Лекин баъзан ҳатто салмокли иш стажига эга бўлган ўқитувчилар ҳам бўларни муҳим деб уйламайдилар. Ўта саёз, самарасиз педагогик воситалар билан юқори натижаларга эришмоқчи бўладилар ва мувоффақиятсизликка учраб, ўзларининг нўноқликларини болалардан кўрадилар.

Ўз-ўзини уқтириш ҳам кўп ҳолларда, айниқса, ўқитувчи да педагогик техника етишмаганда самарали таъсир кўрсатмайди. Мушаклар релаксацияси (зўриқишнинг камайиши) негизида уқтиришининг фаол методларда фойдаланаш ҳам техник жиҳатдан янада такомиллаштиришни тақозо қилади.

Уқтиришнинг бу шаклида ишламоқчи бўлган ўқитувчи бундай машғулотларни назариясини билибгина қолмасдан балки уни ўтказиш техникасини ҳам ишлаб чиқиши зарур.

Уқтиришга мойиллик ва унинг сабаблари.

Самарали уқтириб таъсир кўрсатишнинг зарур шартларидан бири инсон руҳияти ва унинг уқтиришга мойиллигидир. Уқтиришга мойиллик-бу инсонни бошқа одам ёки одамлар гуруҳи таъсирида ўз ҳулқини ўзгартиришидир. Бунда у бошқа одамлар талабига тўғридан-тўғри бўйсунди, яъни бунинг учун ҳеч қандай мантиққа ёки онгли мотивларга таянмайди. Энг муҳими шундаки, киши бошқалар айтган харажатларни бажаради ва уларни ўзи мустақил ўйлаб топгандек ҳис қилади.

Уқтиришга мойиллик инсон асаб тизимининг меъёрдаги хусусиятидир. У ёш даврига (ёш болаларни уқтириш осонроқ), жинсга (аёллар уқтиришига кўпроқ мойил бўладилар), онгни ривожланиши даражаси (интелект) га (ўқимишли кишиларни уқтиришга мойиллиги паст бўлади), саломатликка (чарчаганда ёки касалликдан яқинда тузалган кишини уқтириш осон бўлади) ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади. Бундан ташқари уқтиришга мойиллик уқтирувчининг обрўси ва уқтириш шаклига қараб ҳам ўзгариб туради.

Уқтиришга мойилликнинг ай ниқса ёш даврларига боғлиқлиги жуда сезиларли. Болалар 7-10 ёшда жуда таъсирчан бўладилар, шунинг учун улар билан ишлашда сўзнинг уқтирувчи қудратини оширадиган алоҳида усулларини ўйлаб топишга ҳам зарурат қолмайди. Бошланғич синф ўқитувчи ларининг ҳурмати жуда юқори бўлади, ўқувчилар унинг ҳар бир сўзи, ҳимояси ёки танбеҳини аниқ ҳақиқат деб қабул қиладилар. Ёши катталаниб боргани сари уқтиришга мойилликни пасайиб бориши индивидуал хусусиятдир. Шунинг учун ҳам ўсмирлар танқидий фикрга эга бўладилар, кеча эришилган муваффақиятга бугун иккиланиб қарайдилар яққол кўриниб турган ҳақиқатга ҳам тан олмайди.

Агар кишини уқтиришга мойиллиги катта ёш даврларида ҳам муқаррар сақланиб қолса, бу унинг салбий хислати бўлиб ҳисобланади. Бу унинг ёки мантиқий фикрлаш қобилияти яхши ривожланмаган ёки иродавий сифатлари етарли даражада шаклланмаган, ёки шахсий эътиқоди атрофидаги борликни ўз ҳулқи ва ҳаёт тарзини баҳолаш мезонига эга эмаслигидан далолат беради. Психолог Н.Е.Шварц уқтиришга мойиллик даражаси турлича бўлган ўқувчиларнинг ёзган иншоларини таҳлил қилиб жуда қизиқ натижани олган. Уқтиришга мойиллиги юқори бўлган ўқувчиларнинг ёзган иншолари асосан ўтилган мавзуни тўғридан-тўғри қайд қилишдан иборат бўлган. Иншодаги сўзлар ҳам асосан китобдаги

сўзлардан иборат бўлиб, ҳеч қандай ижодий ёндошиш сезилмаган. Уқтириш ниҳоятда қийин бўлган ўқувчилар иншоларида эса энг аввало ҳар бир ўқувчининг ижобий ёндошуви, ўз фикрини баён қилиши, баъзан мунозарали, нотўғри ва дарсда айтилган фикрига нисбатдан қарама-қарши фикрларни ҳам баён этганлар.

Уқтиришга мойиллик даражаси билан ўз-ўзини уқтириш самарадорлигининг ўзаро муносабати ҳам жуда қизиқарли: шахснинг уқтиришга мойиллиги қанча юқори бўлса уни ўз-ўзини уқтириш самарадорлиги шунча паст бўлган ва аксинча киши ташқи уқтиришга қарама-қаршилиқ қилса ўзини-ўзи уқтириш натижаси юқори бўлган. Демак уқтириш таъсирчанлигининг самарадорлигини энг аввало ўзаро мулоқотга киришган шахсларнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ бўлар экан. Лекин материални қайси шаклда тушунтирилиши ҳам маълум бир уқтирувчи аҳамиятга эга бўлади. Шундай қилиб ўқитувчи қўллаётган воситаларнинг самарадорлиги қуйидаги ҳолларда амалга оширилиши мумкин:

1. Воситаларни аниқ ифодаланувчиликка эга бўлиши маъноси аниқ сўзлардан фойдаланаш уқтирувчанликни оширади ва аксинча.

2. Мавзунинг ўзига хослиги-қиёфа (образ)ни ифодалашда уни мавҳумлаштириш (абстрактсия) даражаси қанча юқори бўлса, уни уқтириш кучи шунча ҳам бўлади.

3. Нутқ динамикаси-товушнинг мулойим ва кучли бўлиши, ўқувчилар учун кутилмаган маълумотларни айтиш нутқнинг уқтирувчанлигини оширади.

4. Мусиқа (айниқса оҳангдори) жуда катта уқтирувчи кучга эга бўлади. Шунинг учун ҳам ҳарбий интизомни мустаҳкамлашда, сафланиб юришини қатъий тартибга солишда мусиқа оҳангига алоҳида эътибор берилади. Унинг таъсирида аскарларга командаларни бажаришга оид аниқ қоидалар шаклланади. Шунинг учун ҳам А.С.Макаренко мусиқадан болалар интизомига ва эстетик дидига таъсир этиш воситаси сифатида фойдаланган.

Таянч сўзлар ва иборалар

Уқтириш, тамға, педагогик таъсир, очикдан-очик уқтириш, ёпиқ (воситали) уқтириш, ўз-ўзини уқтириш, релаксация, уқтиришга мойиллик.

Саволлар:

1. Уқтириш турлари?
2. Уқтиришнинг педагогик жараёндаги роли?
3. Сизнингча уқтириш қизиқарлими?
4. Қизиқарли бўлса, қайси хислатлари кўпроқ ишлайди?
5. Уқтириб таъсир кўрсатишда, уларни оқибати қандай намоён бўлади?

14- мавзу: Ўқув тарбиявий жараёни бошқаришда педагогик маҳорат. Педагог новаторлар ғояси. (2 соат)

Режа:

- 1. Педагогик маълумотларни ажратиш кўникмаси ва уларни тўғри танлай билиш.**
- 2. Илғор педагогик тажрибани ўрганиш.**
- 3. Ўқув тарбиявий жараёни бошқаришда буюк мутафаккирларнинг фикрлари.**

Педагогик фаолият ўз моҳиятига кўра ижодий характерга эга. Маълумки, инсон олдида бирор муаммо тургандагина ижодкорликка эҳтиёж туғилади. Ўқитувчи лик фаолияти ана шундай хусусиятга эга. Педагогик фаолият киши шахсини, унинг дунёқараши, эътиқоди, онги, хулқ-атворини шакллантиришдек умумий мақсадга буйсунган сон-саноксиз педагогик масалаларни ечиш жараёнидир. Ўқитувчи фаолиятидаги ижодкорлик ана шу масалаларни ечиш усулларида, уларни ҳал қила олиш йўллари қидира топа билишларида ифодаланади.

Педагогик ижодкорлик манбаи-бу педагогик тажрибадир. Педагогик тажриба-муаммоли вазиятларга жуда бойдир.

Илғор педагогик тажриба деганда, биз ўқитувчи нинг ўз педагогик вазифасига ижодий ёндашишини, ўқувчиларнинг таълим-тарбиясида янги, самарали йўл ва воситаларни қидириб топишини тушунамиз.

Илғор педагогик тажриба ўқитувчи томонидан қўлланиладиган шу шакли ва усуллари, услуб ва воситаларидир. Улар воситасида ўқув-тарбиявий ишларда энг юқори натижаларга эришилади.

Илғор педагогик тажрибани ўрганиб, унга асосланиб янги педагогик ходиса ва қонуниятларни очиш ўқув-тарбия жараёнига яхши сифатли ўзгаришлар киритади, ўқувчиларни билиш фаолиятини бошқариш, янги кўринишдаги ўқув жараёнини моделлаштириш муаммоларини ечишга сабаб бўлади. Ижодий ишлайдиган ўқитувчи фақатгина болаларни муваффақиятли ўқитиш ва тарбиялаш, илғор ўқитувчилар иш тажрибаларини ўрганиш билангина чекланиб қолмасдан, тадқиқотчилик кўникма ва малакаларига ҳам эга бўлиши зарур.

Ўқитувчи нинг касбномасида педагогик маҳорат энг асосий сифат тарзида берилган. Педагогик маҳоратнинг ўзи нима?- деб савол берсангиз нечта киши бўлса ўшанча хил жавоб беради. Ҳар бирини диққат билан тингласангиз, ҳар қайси жавобда ҳам албатта бирор-бир янгилик, ўзак сўз бўлади.

«Педагогик маҳорат» тушунчасини энциклопедик луғатдан қарайдиган бўлсак, бу –таълим ва тарбия жараёнини доимо ривожлантириб юксак даражага олиб чиқиш санъати бўлиб, бу ҳар бир педагог учун хос, қачонки у болаларни ва ишини севса.

Педагог - бу юксак маданиятли мутахассис, ўз фанини чуқур билувчи ва болалар психологиясини яхши билувчи, таълим-тарбия методикасини мукаммал билувчидир.

Педагогика тарихида иккита таъриф бўлиб, биринчиси педагогик маҳоратни таълим-тарбия методлари билан боғласа, иккинчи гуруҳ олимлар эса педагог шахсини асосий омил деб ҳисоблайди. Бундай тушунчани ажратиб булмайди, зеро метод ҳам, шахс ҳам бир-бирисиз бир-бирини тўлдиролмайди ва методни олиб бориш учун ҳамма нарсани билиш ва бажара олиш лозимки, бўлар таълим-тарбия қонунлари, тамойиллари, технология, диагностика, лойиҳалаш, коррекциялаш ва хоказолардан иборат.

Буни маҳорат билан бажариш учун кўп йил ва узоқ меҳнат талаб қилинади. Яна шундай фикр борки, бундай маҳоратга эга бўлиш учун талант керак. Ҳаётда ҳамма тарбиячи бўлиб туғилади, демакки, фақат педагогик маҳоратни ўрганиш, ўргатиш керак.

А.С. Макаренко фикрича «... нима биз фақат талантларни излашимиз керакми? Улар нечта? Талантли бўлмаган бола нега жабр торитиши керак? Демак, биз талантгагина эътибор бериб тарбияни қура олмаймиз, демак, ўқитувчи тарбия жараёнини тўлиқ, аниқ билиши шарт».

Айрим олимларнинг фикрича (Н.Д. Кузмина) бор-йўғи 12% ўқитувчи талантли бўлиб, қолганлари педагогик маҳорат қирраларини эгаллаган ўқитувчи лардир.

Педагогик маҳорат шуниси билан ажралиб турадики, бундай ўқитувчилар ҳар қандай вазиятдан чиқа олади, жавоб бера олади ва ўқувчиларнинг тарбияланганлик ва билимдонлик даражасининг самарадорлигига эриша олади. Бундай ўқитувчи ўз фанини чуқур билади, унинг ютуқларини, истиқболлари хақида билимга мукаммал эга, ижтимоий фаол, интеллектуал шахс.

Биргина билимнинг ўзи етарлими? Уни ўқитувчи ларга етказа билиш ҳам керак. Бу эса методика. Бунга ўргатиш мумкинми?- деган савол туғилади. Ҳа, агар узлуксиз малака ошириб, ўз устида ишласа ва педагогик тажрибани кузатиб, ўрганиб борса. Хўш, бу маҳорат нималарда намоён бўлади:

1. Албатта биринчи ўринда дарс туради, яъни ўқита билиш. ўқитувчилар фаолиятини бошқара билиш. Дарсда ўрганиш. Уйга вазифа бу чуқурлаштириш, тўлдириш, холос. Дарсда ўқитувчи режиссёр.
2. Педагогик маҳоратнинг яна бир томони - бу ўқитувчиларни фаоллаштириш, қобилиятини ривожлантириш, мустақилликка ўргатиш. Бундай ўқитувчи ўқувчиларни фикрлашга, ижодкорликка, мустақил ишлашга, бир-биридан ўрганишга ўргатади.

3. Педагогик маҳоратнинг яна бир жиҳати таълим жараёнида тарбиялашдир. Ўқитувчи таълим жараёнида ахлоқий хислатларни, ватанпарвалик, мустақиллик каби хислатларни шакллантиради.
4. Ижобий хислатни шакллантириш эса оддий усуллар, ҳиссиёт, фаоллик, ҳазил-мутойиба, қизиқарли мисоллар, ижобий танқид, такрорий бўлмаган методлар, оригинал вариантлар каби ишлар билан олиб борувчи ўқитувчи маҳоратидир. Ўқувчилар бундай ўқитувчи ни, унинг фанини севадилар.
5. Педагогик маҳорат- педагогик техника, такт, темп, шахсий хусусият, билим, дунёқараш, умумий билимдонлик, илғор тажрибани билиш, таълим-тарбиянинг қонунлари, тамойиллари, вазифаси, мақсадини, воситасини билишдир.
6. Педагогик маҳоратнинг асосийларидан яна бири бу мулоқотни, мулоқот психологиясини билишдир. Ўз шахсий хусусиятлари ва ўқувчиларнинг шахсий хусусиятларини билиш орқали муносабатда бўлиш. Ўз диққати ва ўқувчилар диққатини бошқара олиш, ҳаётни бошқариш ва уни кўрсата билиш, нутқ, нутқ маданиятини билиш ва ҳ.к.
7. Нутқсиз мулоқот ҳам педагогик маҳоратда асосий рол ўйнаб, унга мимика, пантомимика, товуш оҳанги, ҳаракат, сукут, масофа, тегиниш, интонация, қандай ҳолатда туриш ва ҳоказолар кириб, уни маҳорат билан бошқара олиш ҳам лозим.

К.Д.Ушинскийнинг педагогика назарияси халқчиллик ғояси асосида курилгандир. «Ҳар бир мамлакатда болаларни тарбиялаш тизими, — деб айтган эди у, — халқнинг ривожланиш шароитлари, унинг эҳтиёж ва талаблари билан белгиланган». «Ҳамма учун умумий бўлган биргина туғма мойиллик борки, тарбия ҳамиша шунга таяниши мумкин; бу биз халқчилик деб атаган нарсадир. Халқнинг ўзи томонидан яратилган ва халқчилик асосига курилган тарбия шундай тарбиявий кучга эгаки, бундай куч абстракт ғояларга асосланган ёки бошқа халқлардан олинган энг яхши тизимларда ҳам йўқдир»

Ушинский халқчиллик деб ҳар бир халқнинг ўзига хослигини тушунар эдики, бу ўзига хослик ўша халқ яшаши ва меҳнат қилиши лозим бўлган тарихий тараққиёт, географик ва табиий шароитлар билан ифодаланади.

У «Ижтимоий тарбияда халқ руҳи» сарлавҳали мақоласида тарбиянинг халқчиллик руҳида бўлиши кераклигини айтиб, бошқа халқ педагогикасини механик суратда рус тупроғига кўчиришни ақлга мутлақо мувофиқ эмаслигини таъкидлайди.

Ушинский тарбияда халқ руҳининг энг яхши ифодаси она тили эканлигига, рус болаларини ўқитишда рус тили асос бўлишлигини; бошланғич мактаблардаги таълим ҳам болаларни рус тарихи, Россия географияси ва унинг табиати билан таништирмоғи лозим дейди.

Ушинскийнинг педагогика тизимида она тилининг тарбиявий ва таълимий аҳамияти тарбиянинг асоси бўлган халқчиллик билан чамбарчас боғлиқдир.

К.Д. Ушинский тарбия ишидаги турли воситалар орасида ахлоқий тарбияга катта эътибор бериб, «Тарбиянинг асосий вазифаси ахлоқий жиҳатдан таъсир этишдан иборатдир, бу ақлни умуман ўстириш, бошни билимлар билан тўлдиришдан кўра ҳам муҳимроқдир», — деб ёзган эди.

Ахлоқий тарбия болаларда одамларга ҳурмат ва муҳаббат билан карашни, уларга нисбатан самимий, хайрихоҳ ва адолатли муносабатда бўлишни ўстириши керак.

Ушинский кўр-кўрона, таёқ интизомига қарши норозилик билдириб, «Эски мактабда интизом ниҳоятда ғайритабиий асосга ёки мукофотлар ва ёки жазолар улашиб берувчи ўқитувчи дан кўркиш асосига қурилган эди. Бу кўркўв болаларни зарарли ҳолатларга: сусткашликка, синф доирасидаги зерикашга ва иккиюзламачиликка олиб келди» деб у болаларга нисбатан инсоний муносабатда бўлишни талаб қилди.

Ушинский эгоистлик, мансабпарастлик, бекорчилик, ғаразгўйлик, мунофиқлик сингари нуқсон ва камчиликларни қаттиқ қоралайди.

Ушинскийнинг фикрича, ахлоқий тарбиянинг воситалари қуйидагилардан иборат бўлиши керак: 1. Таълим (ахлоқий тарбияда китоб ва дарсликларни ўрни); 2. Ўқитувчининг шахсан намуна бўлиши (Ушинскийнинг образли ифодалашича, «бу нарса ёш қалб учун қуёшнинг баракали нуридирки, уни ҳеч бир нарса билан алмаштириб булмайди»); 3. Эътиқод; 4. Ўқувчиларга моҳирлик билан муносабатда бўлиш (педагогик одоб); 5. огоҳлантириш иш чоралари; 6. Рағбатлантириш ва жазолаш.

Таянч сўзлар ва иборалар

Илғор педагогик тажриба, ижобий хислат, педагогик маҳорат, нутқсиз мулоқот, халқчиллик, ахлоқий тарбия, эгоистлик, мансабпарастлик, бекорчилик, ғаразгўйлик, мунофиқлик.

Саволлар:

1. Ўқув тарбиявий жараёни бошқаришда буюк мутафаккирларнинг фикрлари қандай?
2. Илғор педагогик тажриба деганда, биз нималарни назарда тутамиз?
3. «Педагогик маҳорат» тушунчасини нима?
4. Педагог – бу?

15-мавзу: Таълим жараёнида дарсингўрни. Ўқитувчининг дарс бериш маҳорати. (2 соат)

Режа:

- 1. Дарсдаги фаолиятнинг турли-туманлиги ҳақида.**
- 2. Муаммоли ўқитиш.**

Моҳир педагоглар маъруза, семинар, мунозара, конференция, ўқув саёҳати, ўқувчи-маслаҳатчилар ёрдамида мустақил дарс, кўрик-конкурс каби дарс турларидан фойдаланашга алоҳида эътибор берадилар.

Ўқитувчининг моҳирлиги юқорида қайд қилинган ноанъанавий дарс турларини ўтиш техникасининг эгаллашида намоён бўлади.

Ўқувчилар тафаккурини ривожлантиришда маъруза дарсларнинг аҳамияти каттадир. Тажрибанинг кўрсатишича, маърузани бошлашдан олдин бу материални ўрганишда кўзланган аниқ мақсадни таъкидлаш лозим. Сўнгра билимларни эгаллаш ғояни исботлаш, оқилона ҳаракат усулларини танлаш принципларни кўрсатиш зарур. Шундан сўнггина мавзунини моҳиятини очиб берилади.

Ўз ишига ижодий ёндошадиган ўқитувчилар маъруза давомида диалог, савол-жавоб, қайтариш, зиддиятли вазиятлар, ўхшатишлар ва бошқа фаолият турларидан унумли фойдаланадилар.

Ўқувчиларга янги билимларни ва қонуниятларни кашф этиш билан боғлиқ бўлган ақлий фаолиятни ривожлантиришда семинар дарслар муҳим аҳамият касб этади. Илғор ўқитувчилар тажрибаларида таъкидланганидек, семинар дарсда энг қоқоқ ўқувчи ҳам бошқа турдаги дарсда уддалай олмайдиган миқдордаги ақлий иш бажарар экан. Машғулотлар одатдагидан ташқари ноанъанавий усулларда олиб борилади. Баъзан у мунозара ёки суҳбат шаклида бўлиши мумкин. Лекин ўқув материали аниқ ва ишонарли қилиб баён этилади.

Илғор ўқитувчилар иш тажрибасида мунозара дарслар ҳам муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Ўқитувчиларни таъкидлашларича, мунозара дарсларни ўтиш жуда катта моҳирликни талаб этади. Бунда энг аввало ўқувчилар фикрларини таққослаш ва уларнинг фикрларидаги қарама-қаршилиқларни аниқлаш муҳимдир. Лекин дарсинг бу турини ҳар доим кўллаш мақсадга мувофиқ эмас, чунки биринчидан, ҳамма мавзулар ҳам мунозарабоп эмас, иккинчидан мунозарага тайёргарлик кўриш ўқитувчи дан жуда кўп вақт талаб қилади.

Табиат кўйнида ёки ишлаб чиқариш шароитида ўтиладиган дарслар ҳам ўқувчиларни фанга бўлган қизиқишларини ортишида муҳим рол ўйнайди

Дарсинг ноанъанавий шаклларида бири кўрик-конкурс дарсидир. Бунда синф (гуруҳ) ўқувчилари 3-4 тадан гуруҳларга булиниб, мавзунини мустақил ўзлаштириб дарсни ўзлари баён қиладилар. Дарсинг бу тури мусобақа шаклида ўтказилгани учун ҳар бир ўқувчи унга сидқидилдан астойдил тайёргарлик кўришга интилади. Баҳолашда ҳам гуруҳдаги барча

ўқувчилар иштирок этадилар. Бунда дарснинг мазмуни, методик таъминоти, материални тушунтиришни ўзига хослигига алоҳида эътибор берилади. Ўқувчиларни гуруҳчаларга бўлиниб ишлашлари эса уларни жамоада ҳамкорлик билан ишлашга, ўзаро ёрдам беришга ўргатади.

Муаммоли ўқитиш бунёдкор ва илғор ўқитувчи ларнинг тажрибасиз ўқитувчи дан тубдан фарқ қилувчи томонлари қуйидагилардан иборат: Тажрибаси бўлмаган Ўқитувчилар дарсда ўқувчиларга асосан билимларни тайёр холда берадилар. Бундай Ўқитувчилар дарсда кўпроқ ўқув материални ўқитувчи тушунтиришидан ёки дарсликдан ўқувчиларнинг ёд олишига ҳаракат қиладилар. Баъзи ўқитувчилар эса "хаммабоп" комбинациялишган дарсга ўта берилиб кетадилар ва бир хил андоза бўйичаа ишлайдилар. Албатта, бу ўқитишдаги муаммони излаб топиш ва муаммоли вазиятлар яратишдан осон. Баъзи Ўқитувчилар эса ривожлантирувчи таълим моҳиятини тўла - тўқис тушуниб ета олмайдилар. Улар етарли даража дидактик ва умумпедагогик маълумотларга эга эмаслар. Натижада муаммоли ўқитишни жорий этишда муваффақиятсизликка учрайдилар.

М. И. Махмутов таъкидлаганидек, ҳозирги замон ўқитувчи лари учун муаммоли методни жорий этиш қийинчилик туғдиради, чунки «ўқув дастурлари ва дарсликлар» анъанавий педагогик тафаккур асосида, эскириб қолган дидактика ва методикага асосланган. Ўқув материални баён этиш мантиғи эса уни батафсил (ипидан-игнасиғача) тушунтиришни талаб қилади ва ўқувчиларнинг мустақил ижодий фаолиятларига деярли эътибор берилмайди.

Моҳир ўқувчилар, ўз ишининг усталари учун эса ўқувчилар билан демократик услубда мулоқот қилиш ва ўқувчиларнинг ижодий тафаккурларини ривожлантирувчи муаммоли методлар системасини қўллаш характерлидир. Улар билимларни ўзлаштиришни барча босқичларида муаммоли вазият яратишга эришадилар. Улар ўқувчиларнинг формула ва қонунларни, сон-саноксиз рақамлар ва исмларни, юзлаб қоида ва таърифларни сохта ёд олишларини, уларнинг хотираларини ҳаётда керак бўлмайдиган нарсалар билан тўлдириб банд қилишни қоралайдилар.

Моҳир ўқитувчи дарс ўтиш методикасини доимо такомиллаштириб боради. Муаммони кўяр экан ўқувчини уни ҳал қилишидаги ички зиддиятларни, овоз чиқариб мулоҳаза юритади, ўз фикрларини баён қилади ва уларни муҳокамага қўяди. Содир бўладиган эътирозларни олдиндан бартараф қилади, ҳақиқатни тажрибада (уни намойиш қилиб ёки олимлар ўтказган тажрибалар асосида) исботлайди. Ўқитувчи ўқувчилар олдида илмий тафаккур юритиш йўлларини намойиш қилади. Ўқувчиларни илмий изланиш ёрдамида ҳақиқат томон йўллайди, уларни бунда иштирокчи бўлишларини таъминлайди.

Бунёдкор Ўқитувчилар муаммоли ўқитишга алоҳида эътибор берадилар. Масалан, В. Ф. Шаталов ўқувчиларга жуда кўп масалалар ечтиради ва назарий билимларни амалда қўллаш малакаларини шакллантиради. Агар ўқитувчи нинг тушунтириши, қўлланиладиган таянч

сигналлар, схемалар ва конспектлар уларни хотираларини ривожлантирса, масалалар ечиш эса уларнинг тафаккурини ўстиради, математик мантикий фикрлаш эса мустақил фаолиятда таркиб топтирилади. Ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини ривожлантиришда таянч сигналлар тузиш, "очиқ фикрлар дарслари", олимпиадада иштирок этишлари муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Бунёдкор ўқитувчилар фикрича муаммоли ўқитиш ўқувчиларнинг дарсдаги фаоллигини, уларни эркин фикрлашларини таъминлайди. Илғор ўқитувчилар ўқув материални блоклар бўйича бериш, умумийликдан хусусийликка, қонунлардан ходисаларга томон йўналишга асосланган принциплардан оқилона фойдаланадилар. Шундай қилиб, бунёдкор ўқитувчилар муаммоли вазият амалиётини янги бир поғонага кўтарадилар. Уларнинг тажрибалари замонавий дарсга ёндашиши, уни ташкил этишни янгича тушунишга асос яратди. Бу бевосита муаммоли ривожлантирувчи ўқитишга бевосита боғлиқдир.

Бунёдкор ўқитувчининг дарс ўтиши ҳозирги янги педагогик технологиялар ўтиладиган муаммоларни ўзида мужассам қила оладими?

Ижодий характерга эга бўлган масалалар.

Моҳир ўқитувчи дарси-бу педагогик ва ўқувчининг ҳамкорлигидаги меҳнати, маданий тафаккур лабораториясидир. Бундай дарс ўқувчиларда қизиқиш, синчковлик, билимга оид эҳтиёжлари намоён бўлади. Ўқувчилар савол берадилар ва улар ўзлари жавоб излайдилар, тафаккурларини ишлатадилар, ўқишдаги ўзларининг кучларига мос бўлган қийинчиликларни енгишга ўрганадилар.

Анъанавий дарсда одатдагидек, ўқитувчи савол беради, ўқувчилар эса фақат дарсликларга асосланган ҳолда жавоб берадилар. Шунинг учун ҳам гўёки ҳақиқат ўқитувчилар ва дарслик муаллифлари томонидан кашф этиб кўйилгандек туюлади. Яна нимани излаш керак? Бу излаш нима учун керак? Ҳақиқат аниқланган, фақат уни идрок қилиш, ёдда сақлаш ва сўзлаб бериш зарур холоску. Бундай тушунча дарсларда зерикиш, дангасалик ва оқибатда маънавийтсизликка олиб келади.

Ўқувчиларни фаоллигини ва изланувчанлигини муаммоли ўқитишни амалга оширишда моҳир ўқитувчилар ўқувчиларга бериладиган савол ва топшириқлар системасини ўйлаб топадилар. Улар тўзган саволлар лўнда, қисқа ва аниқ бўлади. Улар ўқувчиларни қизиқувчанлигини ва мустақил фикрлаш қобилиятларини режалаштириб қолмай, балки уларни ижодий қобилиятларини ҳам ривожлантирадилар. Уларни тартиб қоидага риоя қилишларига, ихчам бўлиш руҳида ҳам тарбиялайдилар. Лекин шунини таъкидлаш лозимки, илмий изланишлар кўрсатганидек, ёш ўқитувчиларни ўқувчиларга берган саволларининг 80 фоизи фикрлашни талаб этмайди. "Бунини номи нима?", "Бу қайси йилда бўлган эди?", "Сифатни таърифини айт!" ва бошқалар ана шундай самарасиз саволларга мисол бўла олади.

Албатта, механик хотирани ишлатиш, уни ривожлантириш зарур, лекин шу билан бирга ўқувчиларнинг билишдаги фаоллигини, тафаккури ва диққатини ҳамда ривожлантириш зарурлигини ҳам ёддан чиқармаслик керак. Ўқувчиларга бериладиган саволлар қарама-қарши, исбот талаб қилувчи фикрларга бой, мавжуд билимлардан, фақат муайян ҳолатда зарурини танлаб ишлатиши, таъминлайдиган билимларни амалда қўлланилиши лозим.

Дарснинг сифати.

Кўзланган вазифаларнинг бажарилишини баҳолаш натижасида ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини эгаллаш даражаси аниқланади. Агар эришилган натижа ўқувчининг энг юқори имкониятлари даражасида бўлса, кўзланган мақсадга эришилганлик самараси ва сифати энг мақбул деб ҳисобланади.

Дарснинг сифат кўрсаткичларини аниқлаш ўқитувчи учун моҳирлик устахонаси, машғулоти ташкил этишнинг энг самарали шакл ва методларидан онгли равишда фойдаланаш шарти бўлиб ҳисобланади. У дарсда нималарга эришди, нималарга эриша олмади, муваффақиятсизликни сабаби нима ва уни бартараф қилиш йўллари қандай, педагогик маҳоратни янада такомиллаштириш учун нималарга кўпроқ эътибор бериш кераклиги ҳақида яққол тасаввур ҳосил қилади.

Дарс сифатини анъанавий усулда: сўраш, тушунтириш-мустаҳкамлаш ва уй вазифаси схемасида аниқлаш ҳам мумкин. М. И. Махмутов бундан фарқли ҳолда замонавий дарс сифатини "кенг" ва "тор" мазмунда, дидактик категория ва таркибий тузилиши қисмлари бўйича таҳлил қилиниши лозимлигини таъкидлайди.

Дарсни дидактик категориялар бўйича таҳлил қилиш қуйидагиларга аниқлик киритишни аниқлатади:

- Дарс дидактик принциплар ва ўқув тарбиявий жараёни ташкил этиш талабларига жавоб бердимми?

- Умуман олганда, дарс таркибий тузилиши ва шу жумладан, унинг ички ва ташқи таркибий тузилишлари қандай бўлди?

- Ўқитиш методларини кўргазмалилик ва УТБдан фойдаланаш билан биргаликда қўллаш дарснинг дидактик мақсадларига мувофиқ бўлдими, бу ўқувчиларнинг мустақил ишлари, таълим ва тарбияни биргаликда юқори даражада амалга оширишни таъминлай олдими?

- Дарсда ўқувчилар фаолиятини яқка тартибда ва дифференциаллашган ҳолда ташкил этиш, дарсни ҳаёт билан боғлаб олиб борилганлиги нима билан ҳарактерланади?

Дарсни таркибий тузилиши қисмлари бўйича таҳлил қилиш қуйидагиларни аниқлайди: янги тушунча ва ҳаракат усулларини шаклланиши, кўникма ва малакаларни шакллантириш, дарсни қайси қисми ўқувчилар тарбиясига кўпроқ таъсир этди. Бўларнинг ҳаммаси дарснинг сифат кўрсаткичларини белгилайди.

Шундай қилиб, ўқитувчи нинг дарсга тайёргарлик кўриши ва уни ўтказишдаги маҳорати ўта мураккаб, лекин ўз ишига ижодий ёндашган ҳар бир ўқитувчи уддалай оладиган вазифадир.

Таянч сўзлар ва иборалар

Дарс, муаммоли ўқитиш, анъанавий дарс, дарснинг сифати, дидактика

Саволлар:

1. Бунёдкор ўқитувчининг дарс ўтиши ҳозирги янги педагогик технологиялар ўтиладиган муаммоларни ўзида мужассам қила оладими?
2. Муаммоли ўқитиш усули?
3. Юқоридаги дарс машғулотларининг қайси жиҳати сизга методик ёрдам бўла олади?

16-Мавзу: Педагог томонидан дарс режасини ишлаб чиқиш. (2 соат)

Режа:

- 1. Дарснинг психологик жиҳатлари.**
- 2. Ўқитувчининг ўқувчиларга қўядиган талабларининг характери.**
- 3. Дарснинг мароми.**

Моҳир ўқитувчи тажрибасиз ўқитувчига нисбатан оз меҳнат ва вақт сарф қилиб кўзланган мақсадга эришади, чунки ўқувчиларни доимо мустақил билим олишга ўргатиб борадилар. Улар "агар мавзунини ўзлаштиришга ўқувчиларнинг кучи етмаса мустақил ўзлаштира олмаса, акс ҳолда материални ўқитувчи нинг ўзи тушунтириб бериш керак", деган қоидага амал қиладилар.

Ўқитувчилар дарсда ўқувчиларнинг мустақил билим олишларини таъминловчи жуда кўп усуллардан фойдаланадилар. Улардан дастлабки такрорлаш характериغا эга бўлган ишлардир. Бунга олдин ўзлаштирилган билимларни амалда қўллашга оид машқ ва масалалар ўқитувчи топшириғига биноан дарсликдан ўқиш, олдин ўзлаштирилган маълумот ва далилларни ўргатувчи график ишлар (схема ва жадваллар)ни бажариш ва бошқаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Амалий машғулотларда ҳам мустақил ишдан ўқувчиларни янги билимлар билан қуроллантириш мақсадида самарали фойдаланадиган мумкин. Назарий ёки амалий дарс бўлишидан қатъий назар ўқувчиларнинг мустақил ишлари ўқитувчи томонидан бошқарилиши лозим.

Тажрибали ўқитувчилар ўқувчиларни китоб билан ишлашга, конспект тузишга, ижодий ишларни ташкил этишга ва бажаришга ўргатишга алоҳида эътибор берадилар. Масалан, В. Ф. Шаталов ўқувчиларни бевосита яратувчи фикрлашларини ривожлантиришга оид усуллар системасини қўллади, кенг кўламдаги топшириқларни, турли хил ўзига хос мустақил ишларни бажартиради. Топшириқларни аксарият қисмини ўқувчиларнинг ўзлари мустақил бажарадилар. Бунга эришиш учун у дарсда эталон масала ечимини ўқувчиларга кўрсатади ва қайси масалалар шу турдаги масалалар эканлигини ўқувчилардан сўрайди. Бу масалаларни (уларни ечиш ва мураккаблиги чекланмаган ҳолда) ўқувчилар ўзлари мустақил ишлайдилар. Масалаларни тўғри ечилганлигини ўқувчилар ўзаро ёки ўқитувчи томонидан текширилади. Ҳар бир ўқувчи ўз кучига мос масалани танлаб ечади, билими кучли ўқувчиларга эса мураккаброқ масалалар тавсия қилинади.

Айниқса, далилларни мустақил таҳлил қилиб, умумлаштириб ва хулоса ясаб, янги билимларни ўзлаштиришда ўқувчилар мустақил иши ниҳоятда фойдали бўлади. Дарсда ўқувчиларни китоб билан мустақил ишларини ташкил қилишда ўқитувчи тезкор ўқувчини тўхтатмайди, аста-секин ўзлаштираётган ўқувчини шошилтирмайди саволга тўғри жавоб берган ўқувчига дарҳол навбатдаги саволни беради, хатоликка йўл қўйган ўқувчига эса қўшимча топшириқ беради. Ёш ўқитувчилар ўқувчилар мустақил ишларини ташкил этишга етарли даражада масъулият билан эътибор

бермайдилар. Ўқувчилар ҳам уларга мослашиб, ўқитувчи ҳаммасини тушунтириб қўйишини, ўқув материалидаги муҳим жойларни нимага кўпроқ эътибор бериш кераклигини ҳам ўқитувчи айтиб беришини кўтадилар. Натижада ўқувчилар аксарият ҳолларда мустақил ишлашга ўрганмай қоладилар. Ўқувчиларнинг индивидуал қобилиятларини доимо кўзатиб, ўрганиб ва эътиборга олиб борувчи ўқитувчилар эса мустақил ишлашни ташкил этиш маҳоратини эгаллайдилар.

Дарсда қайтувчан алоқани ўрнатиш.

Ўқувчиларнинг билимларини ўзлаштириш жараёнини тўғри ташкил этиш учун дарсда қайтувчан алоқани моҳирона ўрнатиш катта аҳамиятга эга. Кузатувчанлик қобилияти ва тафакқури яхши ривожланган ҳар бир қадамини мулоҳаза билан ташлайдиган ўқитувчилар бундай малакаларни тезроқ эгаллайди.

Психолог олимлар (А. А. Бодалев ва В. С. Кондратевлар) аниқлаганларидек, моҳир ўқитувчи ларнинг "аъло", "яхши", "қоникарли" баҳоларга ўқийдиган ва ўзлаштирмайдиган ўқувчилар ҳақидаги тасавурлари ўз ишига лоқайдлик билан қарайдиган ўқитувчиларга нисбатан анчагина кенг бўлар экан. Тажрибали ўқитувчилар дарсни ўзлаштирмайдиган ўқувчиларни ўзлаштирмаслик сабаблари бўйича турларга ажратганлар. Улар: билиш доирасини кам ривожланганлиги (эътиборсиз, хотираси ёмон фикрлаш операцияларнинг шаклланмаганлиги ва ҳоказо); ҳиссий иродавий доирасида камчиликларни мавжудлиги (секин кўзғалувчанлик, ортиқча жаҳлдорлик, муҳимликнинг йўқлиги ва ҳоказо); шахснинг интеграл сифатларини етарли даражада ифодаланмаганлиги (билишга оид қизиқишлари).

Педагогик фаолият маданияти.

Биз педагогик маҳоратни эгаллаш учун ўқитувчи ўз фанини чуқур билишидан ташқари ўқувчилари кишиларни сиёсат, фан, маданият, техника ва синфи соҳалари бўйича нималар қизиқтираётганлиги билан ҳам хабардор бўлиб туриши лозимлиги ҳақида тўхталдик. Дарс тўла ўқув жараёни каби ижтимоий йўналишга эга бўлиши лозим. Дарс бу ҳам кафедра, ҳам минбар, умуман олганда ўқитувчи дунёқараши (позиция) ни ифодалайди, ўқитувчи ўзининг ва ўқувчиларнинг ҳаётга бошқа мафкурага нисбатан муносабатини шакллантиради. Педагогик маҳоратни эгаллаш калити ҳам дарснинг ўзидадир.

Дарснинг психологик жиҳатлари.

Ўқитувчи ўз фаолиятида ўқувчиларнинг ривожланиш даражаси, хотираси, диққати, иродаси, фикрининг ихчамлиги ва муҳим ишлаш қобилиятларини ҳар доим синаб боради. Бунда нималарга амал қилиш керак? Энг аввало у ўз ўқувчиси-инсон ҳақида ёмон фикр айтишга шошилмаслиги зарур. Ўқувчиларда содир бўлаётган ўзгаришларни синчковлик билан ўрганиш ва уларни тушуниши, мулоҳазали иш тутиши, ўқувчи қалбига,

унинг рухиятига тўғри йўл топиш бунёдкор ўқитувчиларга хос бўлган ҳислатлардир.

Дарсда қандай қилиб энг мақбул психологик тартибга амал қилиш керак? Энг аввало гуруҳ хонасидан ўқувчи диққатини чалғитадиган, унга ҳалақит берадиган нарсаларни чиқариб ташлаш керак.

Ёш ўқитувчи дарсда кимнинг йўқлиги ва ўқувчилар нима билан шуғулланаётганликларига бефарқ қарамасликлари лозим. Бундай ҳолат ҳар бир фан ўқитувчи сига хосдир, чунки ўқитувчи да ўқувчиларга таъсир этиш маҳорати етишмайди. Ўқувчилар эса ниҳоятда серташвиш бўладилар. Математикадан тайёрланмаган уй вазифаси, қизиқарли бадий асардан ҳозиргина ўқилган образ, у ёқтирадиган футбол ёки ҳоккей командасининг омадсизлиги, дўстлар билан айтишиб қолиши-бўларни ҳаммаси ўқувчи хотиржамлигини бузадиган омиллардир. Шунинг учун ҳам ўқитувчи ўқувчиларни юз ифодасидан тушуниш, уларнинг диққатини бошқара олиши уни қўзғатиш каби психологик билимларга ва амалий малакаларга эга бўлиши лозим. Шундагина энг қайсар ўқувчи ҳам дарсга қайтиши, тинглаб ўтириши мумкин.

Ўқувчилар қизиқишларини, қобилиятларини, фикрлаш суръатини, синфдаги ҳар бир ўқувчининг характери ва ҳислатларини билиши дарсга ижобий ёндошишининг психологик омилларидир. Уларнинг эътиборга олиш-педагогик фаолиятнинг биринчи кунидан то сўнгги дақиқаларигача қизиқарли бўлишини таъминлайди.

Ўқитувчининг ўқувчиларга қўядиган талабларининг характери.

Турли дарсларда ўтказилган оддий ҳисоб-китоб 45 минутли бир дарсда ўқитувчи ўқувчиларга ўртача 100 та талаб қўяр экан. Бу озми ёки кўпми? Бу саволга жавоб бериш учун А. С. Макаренконинг "Агар мендан бирор киши сиз ўз педагогик тажрибангизни қисқа шаклда қандай қилиб таърифлай оласиз, деб сўраса, мен инсонга иложи борича кўпроқ талаб қўйиш ва уни иложи борича кўпроқ ҳурмат қилиш керак, деб жавоб берган бўлар эдим. " - деган фикрини эслаш кифоя. Албатта бу ерда гап ўқувчига қанча талаб қўйиш ҳақида эмас, балки қандай талаб қўйиш зарурлиги ҳақида бораётир.

Талаб қилишга қандай ўрганиш керак? Балки дарсга кириб ўқитувчи қандай талаб қилаётганлигини, ўқувчилар эса уларни қай тарзда бажараётганлигини кўзатиш керак. Албатта бусиз иш битмайди. Лекин бундай иш бошлаш тўғри ҳам бўлмайди. Бу ҳақда биз жуда кўп турли-туман, мураккаб ва кўп қиррали далилларни аниқлаймиз. Энг аввало биз талаб қўйишнинг моҳиятини, уларни тафсилотини ўрганишимиз керак. Бунинг учун албатта педагогика, психология ва ўқитиш методикасига оид чуқур билимларга эга бўлиш керак.

Бундай билим ва методларни яхши ўзлаштирган ўқитувчилар дарс давомида ўқувчиларнинг айрим ҳатти-ҳаракатларини ҳисобга олиб борадилар ва дарс якунида уларни рағбатлантириш, танбех бериш, жазолаш

методларини қўлайдилар. Улар қайси ўқувчига қандай талаб қўйиш лозимлигини биладилар. Бу талабларни бажариш жараёнида эса ўқувчилар аниқ бир хулқ-атвор услубига кўникиб борадилар.

Талаб қўйишнинг аниқ бир шаклини танлашда педагогик вазиятни, яъни бу талабларни бажарилиш шароитларини эътиборга олиш асосий омиллардан биридир. Энг муҳими, педагог талаби ижрочига мос ва уни бажарилишини охиригача етказилишидир.

Дарсининг ҳиссий-интеллектуал оҳангини яратиш.

Дарсда ўқувчилар фақат предмет ва ҳодисаларни фаоллик билан ўрганибгина қолмай, балки уларга нисбатан ўз муносабатларини ҳам шакллантирадилар. Баъзи ҳодисалар уларни ҳаяжонлантиради, баъзиларига эса лоқайд қарайдилар, баъзи ўқитувчи ларни эса жуда яхши кўрадилар, баъзиларини хуш кўрмайдилар. Психологлар ижобий ҳиссиётлар инсон фаолиятининг кучли кўзғатувчиси ва илҳомлантирувчиси эканлигини таъкидлайдилар ҳиссиётсиз инсон ҳеч қачон ҳақиқат сари интилмайди.

Дарснинг ҳиссий-интеллектуал оҳанги турли усуллари билан сақлаб турилади. Биринчидан, ўтилаётган мавзу ва қўшимча материалда ўқувчилар учун ниҳоятда қизиқ бўлган маълумотнинг бўлиши билан. Масалан, тарих дарсида ўқитувчи : "Планетамиз тарихида 14513 та катта ва кичик урушлар бўлиб, уларда 3 млн. 640 минг киши ҳалок бўлган. Агар бу урушларда кўрилган талофатни олтинга айлантурсак, қалинлиги 8 метр ва кенглиги 10 км. бўлган олтин камар Ерни экватор буйлаб ўраб чиқишга етган бўлар эди", деган маълумотни айтади.

Иккинчидан, дарс мазмуни бирор кашфиёт ҳақида кўпроқ буюк олимлар ҳаёти ва фаолияти, инсон ақл-заковати ҳақидаги мисоллар ва ҳикоялар билан бойитиб, ўқувчиларни ижодий изланиш томон илҳомлантириш лозим.

Дарснинг ҳиссий-интеллектуал оҳангини сақлаб туришнинг учинчи йўналиши - ўқувчиларни қизиқарли ва ижодий ишга жалб қилишдир. Бунинг мавжуд усуллари жуда кўп. Уларни танлаш муаммоли вазиятларнинг турини танлаш билан боғлиқ. Муаммоли вазият ўқувчиларни ҳар доим билиш ва билмаслик чегарасида, ҳаяжонланиш ҳолатида бўлишларини таъминлайди. Ана шу ҳаяжонланиш ўқувчиларда навбатдаги муаммони тушунтиришда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Ва ниҳоят, ўқитишни ўқувчиларнинг ижобий ҳиссиётларига асосланиб олиб боришнинг тўртинчи йўналиши ўқитувчи ни ўқув материалига бўлган ҳиссий муносабати билан боғлиқдир. Ўқитувчи дарсга жуда пухта тайёргарлик кўриши, Лекин уни муваффақиятли ўткази олмаслиги мумкин. Ёш ўқитувчилар шуни ёдда тутишлари керакки, ўқув материалини жуда чиройли, қиёфали, ҳиссиётларга бой ҳолда моҳирона баён қилиб, ўқувчиларни ўзига ром этиши мумкин. Бу ҳақда Флобер шундай деган эди: "Ишонч билан гапирганда сўз ҳам, тингловчиларни маҳлиё қилиш ҳам ўз-ўзидан келаверади".

Дарсда ҳазил-мутойиба сезгиси.

Олимлар изланишларининг кўрсатишига қараганда, тажрибали ўқитувчи нинг шахсий сифатлари орасида "қувноқ характер" доимо ажралиб туради. Чунки, у ўқувчиларни ниҳоятда чарчаган, диққатлари ўта тарқалувчан бўлган ҳолда ҳам ўқитувчига дарсда ишчи вазиятни яратиш имконини беради. Бундай ҳолда у ўқувчиларга бир оз дам беради, биргаликда севимли кўшиқни куйлашни таклиф этади, баъзан эса бирор қизиқарли ҳикоя ёки воқеани айтиб ўқувчилардаги чарчоқни бартараф қилади. Тажрибасиз ўқитувчилар эса аксинча, ҳажвий ҳикояларни тушунтираётганида ҳам, ўқувчиларни кулишига йўл қўймайди, уларни жеркиб, тартибни бузмасликка чорлаб турадилар. Ҳазил-мутойиба сезгиси бўлмаган ўқитувчи ҳатто ўқувчиларнинг енгил ҳазилини ҳам кечира олмайдилар, уларга қўпол муомалада бўладилар. Бу каби мисоллар ўқитувчи -ўқувчи муомиласига салбий таъсир кўрсатади.

"Мактабдаги хушчақчақ ҳаётга худди душманга, қўпол хатога бўлгандек муносабатда бўлиш биз кўпчилик ҳолларда йўл қўядиган жиддий камчилигимиздир" - дейди Л. Н. Толстой.

Дарснинг мароми.

Дарс мароми ўқитувчи меҳнатининг маданиятигина бўлиб қолмай, балки унинг интизоми, дарснинг сифати ҳамдир. Дарс мароми юқори, Лекин ўқувчиларга мос бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам моҳир ўқитувчилар дарсни юқори маромда ўтиб ўқувчиларда амалий кўникмалар (масалан ҳисоблаш)ни таркиб топтиришга муяссар бўлмоқдалар. Тажрибасиз ўқитувчилар эса улгурмай қолиш дан кўрқиб дарсни ўқувчилар имкониятларини, ўзлаштириш жараёнини ҳисобга олмай, жуда юқори маромда олиб борадилар. Меъёрдаги маромни ҳар қандай бузилиши ўқувчиларнинг росмана ишчи кайфиятига салбий таъсир кўрсатади. Уларни тезда чарчашларига сабаб бўлади.

Дарсда энг мақбул маромга эришиш учун қуйидагилар тавсия этилади: дарсда кўпчиликни қаноатлантирувчи "ўртача" маромни танлаш, ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини эътиборга олиш, дарсда якка тартибда ва ҳамкорликда бажариладиган ишларни оқилона уйғунлаштириш, ўқувчилар фаолиятларини турли-туман шакллари қўллаш, вақтдан иложи борича самаралироқ фойдаланаш. Дарс маромини аста-секин ошириб бориш лозим. Дарс мароми ўқитувчи томонидан фақат иш жараёнидагина танланади.

Дарсда ўз-ўзини назорат қилиш.

Ўз-ўзини назорат қилиш ёш ўқитувчи педагогик қобилиятининг тезроқ ривожланишига, тажрибали педагоглар маҳорати "сирлари"ни тезроқ эгаллашга имкон беради. Ўқитувчи ўз фаолиятини ўзи таҳлил қилар экан, у ўзини бошқариш ва такомиллаштиришнинг энг кучли қуролига эга бўлади, муваффақиятли ишлаш усулларини эгаллайди (диагноз-прогноз). Бўлар эса

Ўқитувчи да ўз меҳнатидан қониқиш ҳосил қилиш ҳисларини уйғотади, унга маънавий қувват, ижодий иштиёқ (энтузиазм) бағишлайди.

Ўқитувчи ўзини-ўзи ахлоқий баркамолликка эриштиришга интилиши касб фаолиятини муваффақиятли олиб боришининг муҳим шартидир. Бундай турткининг бўмаслиги ижодкорликни пасайишига, ўз касбидан, ҳатто ўзидан ҳам норозиликни пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Ўқитувчи ўзининг дарсини ўзи таҳлил қилаётганда, қуйидагиларга эътибор бериши тавсия этилади:

- кўзланган мақсад ва дарс натижасини таққослаш;
- ўқувчилар билими, кўникмаси ва камол топишидаги силжишларни кўзланган натижага мувофиқлигини аниқлаш;
- ўқувчилар дарсда иштиёқ билан ишлаганликларига алоҳида эътибор бериш.

Таянч сўзлар ва иборалар

Мустақил, қайтувчан алоқа, педагогик фаолият маданияти, дарсининг психологик жиҳатлари, қизиқиш, қобилият, ҳиссий-интеллектуаллик, ҳазил-мутойиба сезгиси, дарсининг мароми, ўз-ўзини назорат қилиш.

Саволлар:

1. Ўқувчи китоб билан мустақил ишлашга электрон китобдан фойдалана оладими?
2. Педагогик фаолият маданияти нималардан иборат
3. Дарсининг психологик жиҳатлари қандай?
4. Дарсда қандай қилиб энг мақбул психологик тартибга амал қилиш керак?

17- Мавзу: Таълим олувчиларнинг билиш жараёнини бошқаришда педагогик маҳорат (2 соат)

Режа:

- 1. Ўқишнинг моҳияти ва унинг қонуниятлари**
- 2. Ақлий фаолиятни бошқариш.**

1997 йилда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"да шахс камолоти асосий масала сифатида эътироф этилган. Президентимиз И.А.Каримов: "Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир.

Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унинг натижасида аввало ўқувчида ўзгариш юз беради. Унинг маҳсули турли мотивлар асосида, қурилган бўлиши даркор. Бу мотивлар бевосита ўқувчи шахсининг ўсиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиши керак. Ўқув фаолияти таълим, ўқиш ва ўрганиш деган тушунчалар билан бевосита боғлиқдир.

Ўқиш ва ўргатиш тушунчалари ўқув фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар билим, кўникма ва малакаларни узлаштиришга, ўргатишга хизмат қилади.

Ўқув фаолиятининг беш элементи мавжуд:

1. Ўқув мотивлари.
2. Ўқув топшириқлари.
3. Ўқув ҳаракатлари.
4. Ўқитувчининг назорати.
5. Ўқитувчининг баҳолаши.

Д.Б.Элькониннинг таъкидлашича, ўқув фаолиятининг шакллантирилиши бу фаолият айрим кишилар бажарилишини аста -секинлик билан ўқувчининг узига ўқитувчининг иштирокисиз мустақил бажариш учун ўтказилишидир.

Таълим жараёни беш элементдан иборат:

1. Таълимнинг мақсади - нима учун ўқитиш керак?
2. Таълимнинг мазмуни - нимага ўқитиш керак?
3. Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари.
4. Таълим берувчи.
5. Ўқувчи.

Таълим жараёнини ташкил этиш: идеал ва амалий фаолиятнинг у ёки бу турини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташқи оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг узлаштирилиши:

- фаолиятнинг ана шу барча турлари таркиб топган усуллари ва жараёнларининг узлаштирилишига;

- мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ва фойдаланишга боғлиқ.

Таълим жараёнининг муваффақияти:

1. Мотивация.
2. Маълумот усуллари.
3. Маълумотнинг тушунарлилиги.
4. Хотира.
5. Маълумотни қўллаш.

Таълим ва ривожланиш муаммосига доир қатор назариялар ишлаб чиқилган бўлиб, улардан бири:

1. Ақлий ҳатти-ҳаракатлар, билимлар, малака ва кўникмаларни босқичма-босқич ривожлантириш назарияси (П.Я.Гальперин).

П.Я.Гальперин назарияси бўйича билимларни узлаштириш жараёни олти босқични бошидан кечириб, уларга:

1. Мотивация.
2. Тушунтириш.
3. Моддий формадаги ҳатти-ҳаракатларни бажариш.
4. Баланд овозда ҳатти-ҳаракатлар ва вазифаларни бажариш.
5. Бажариладиган ҳатти-ҳаракатларни ички режада овоз чиқармай бажариш.
6. Фаолиятни фикран бажариш киради.

Ушбу назарияда таълимнинг учта асосий турлари ажратилади:

- биринчи турда - ҳатти-ҳаракатларни узлаштириш хатолар билан кечади, берилаётган материал етарли даражада англанилмайди, таълим олувчи таълимнинг асл моҳиятини тушуниб етмайди;
- иккинчи турда - материални нисбатан дадил ва тўла тушунилиши ва материал билан боғлиқ тушунчаларни ажратилиши билан характерланади;
- учинчи тур - тез, самарадор ва бехато ҳатти-ҳаракатларни узлаштирилишини таъминлаб беради.

Таълим жараёни аввало ўқувчилар диққатини йўлга солишни талаб этади. Дарсларда кўргазмали куроллардан, техник ва ЭХМ воситаларидан фойдаланиш таълим олувчида ихтиёрсиз диққатни юзага келтиради. Таълим жараёнида таълим берувчининг вазифаси дарсда ишлаш ҳолатини юзага келтиришгина эмас, балки ўқувчиларнинг дарсда ўтиладиган материални идрок этишга тайёр туришларини кузатиш ҳамдир. Таълим жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчи томонидан бериладиган кўрсатмаларга ҳам боғлиқ. Ўқитувчининг роли шундан иборатки, у ўқувчиларга тегишли установакани ҳосил қилиши, нимани вақтинча, нимани умрбод эсда олиб қолиши кераклигини, нимани бутунлай эсда олиб қолмасдан, фақат тушуниб олиш кифоя қилишини, нимани сўзма-сўз эсда олиб қолишни, ниманинг маъносини уз сўзлари билан айтиб бериш учун эсда олиб қолиш зарурлигини кўрсатиб ўтиши лозим. Кузатишлар кўрсатадики, бундай кўрсатмалар берилмаганда, ўқувчиларда кўпинча нотўғри тасаввурлар вужудга келади.

Ўқитишнинг эмоционаллиги таълимнинг муваффақиятлилигини таъминловчи омиллардан биридир. Таълим бериш жараёни эмоционал жараён. Агар ўқувчиларга берилаётган ахборот уларда ҳеч қандай ҳис-туйғу

уйғотмаса, уни ўқувчилар яхшилаб эса олиб қолмайдилар. Ўтказилган тажрибалар ўқувчилар ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайдиган материалга қараганда, эмоционал рухдаги материални яхшироқ эслаб қолишларини кўрсатади. Ўқитувчи ўқув жараёнининг эмоционал томони ҳақида ғамхўрлик қилиши керак. Бу муаммо жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, таълимнинг мазмуни ниҳоятда мураккаблашиб, хажми эса ғоят катталашиб кетган. Унинг муваффақиятли узлаштирилишига эришиш учун ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини кучайтириши лозим. Ижобий туйғулар ўқув меҳнатининг самарадорлигига кучли таъсир этади. Ҳафсала билан бажарилган беғараз мунозара пайдо бўлади, бахслашилади, бефарқ қараган ёки ундан ҳам бешбаттар, салбий муносабатда бўлишган ишга эса ҳеч қандай ҳафсала бўлмайди.

Қадимда греклар жуда ажойиб иборани қўллайдилар: "Талаба - тўлдирилиб турилиши керак бўлган идиш эмас, балки ёқиб турилиши лозим бўлган машъалдир". Бу фикрнинг тагида чуқур маъно бор. Зеро, ўқитувчи биз юқорида таъкидлаб ўтган таълим методлари муаммоли таълим, қисман изланиш методи ва тадқиқот методларидан кенг қўлланиши керак. Таълим жараёнини бугунги кундаги асосий талабларидан бири эркин фикрловчи, мустақил тафаккурга эга бўлган шахсни шакллантириш бўлиб, юқорида айтиб ўтган методлардан фойдаланиш учқунлардан катта машъаллар пайдо бўлишини таъминлаб беради.

Таълим жараёнида ўқув материалига бўлган диққатнинг барқарор бўлишида иродавий зур беришнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Таълимда ирода ўқувчида ўқув маскани ва уйда ўтказиладиган машғулотларга тайёр туришда намоён бўлади. Ўқув материални ўрганиш -эслаб қолиш ва ўқувчининг иродавий зўр беришганига боғлиқ. Психологлар олиб борган тадқиқотларда ўқувчилар томонидан берилган материалнинг узлаштирилиши кўп жиҳатдан ироданинг тарбияланишига боғлиқдир. Иродавий активлик таълимнинг зарур шартидир. Таълим муассасасидаги таълим жараёнининг узи ўқувчилардан иродавий ўстириш омилларидан биридир. Бунда ўқувчиларнинг кундалик режими, ўқиш ва оқилона дам олишни бир-бири билан тўғри алмаштириб туриш катта рол ўйнайди.

Таълим жараёнида билиш жараёнларини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Зеро билиш жараёнлари жуда мураккаб фаолият бўлиб, унда жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга, абстракт тафаккурдан амалиётга ўтилади, ана шундан сўнг объектив ҳақиқат билиб олинади. Бинобарин, биз биринчи навбатда кўриб чиқишимиз лозим бўлган нарса ўқув материални идрок қилиш жараёнидир. Умумий психология курсидан маълумки, идрок бу нарса ва ҳодисаларни сезги органларига таъсир этиши натижасида уларнинг киши психикасида яхлит образини пайдо бўлиши бўлиб, идрок этиш жараёни таълимда турли формаларда ўқитувчининг оғзаки хикоя қилишида, суҳбат ўтказишда, лекция ўқишида, кўргазмали қуроллар кўрсатиш, экскурсиялар ўтказиш, ахборот ва педагогик технологияларидан фойдаланиш, ўқувчининг узига дарсликлар ҳамда бошқа

қўлланмаларни ўқитиш тарзида ўтиши мумкин. Таълим олиш жараёни инсондаги мотивлар билан бевосита боғлиқ бўлиб, унинг моҳияти - инсон хулқ-атворининг ички барқарорлиги, ҳаракатга ундовчи тушунчада ифодаланади.

Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

1. Ички манбалар. Улар инсоний туғма ёки орттирилган эҳтиёжлари билан белгиланади. Улардан энг муҳими туғма информацияга бўлган эҳтиёждир. Орттирилган эҳтиёжлар эса гностик ва ижтимоий ижобий эҳтиёжлар ҳисобланади.

2. Ташқи манбалар: Улар шахснинг ижтимоий ҳаёт шарт-шароитлари билан белгиланади.

Талабалар уларнинг биринчиси бўлиб, жамиятнинг шахсдан талаб қиладиган доимий хулқ-атвор билдиради. Боғча, ўқув маскани, оила боладан жуда кўп ишларни амалга оширишни талаб қилади.

3. Шахсий манбалар: бу шахснинг қадриятлари системаси установкалари ғояларидир. Бу манбалар ҳар бир шахс фаолиятида у ёки бу даражада мавжуд. Уларнинг барчаси фаолиятнинг кетишига таъсир этиб таълим жараёнининг мотивациясини ташкил этади. В.А.Крутецкий ўспиринларда учрайдиган мотивларнинг қуйидагиларни алоҳида ифодалайди:

- а) Бирор ўқув фанига қизиқиш;
- б) Ватанга фойда келтириш истаги;
- в) Шахсий қобилиятини рўқач қилиш;
- г) Оилавий анъаналарга риоя қилиш;
- д) Дўст-биродарларга эргашиш;
- е) Моддий таъминлаш ва ҳоказолар.

Ақлий фаолиятни бошқариш.

Дарс жараёнида ўқувчилар билим фаолиятини бошқариш бир неча омилларга боғлиқ. Уларнинг энг асосийларидан бири ўқувчиларни ўз фанига қизиқтира олишдир. Олимлар таъкидлаганидек, фақат қизиқишгина психик жараёнлар ва уларнинг идрок, диққат, хотира, тафаккур ва ирода каби функцияларига ижобий таъсир кўрсатади.

Ўқувчи ёш даврига хос табиий фаоллиги, бирор бир ақлий қизиқиш билан қамраб олинмаса, уни қайси томон бошлаб кетишини олдиндан айтиш қийин. Шунинг учун ҳам К. Д. Ушинский "зўрлаш ва мажбурлашга асосланган ўқитиш" ўқувчининг ақлий ривожланишига ҳеч қандай таъсир кўрсатмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтган эди. Шунини таъкидлаш лозимки, қизиқишлар ва мотивлар ўқувчилар ўқув фаолиятларининг шаклланиш даражасига қараб шахснинг шакллантирувчи (ўқувчининг назарий фикри, ўқиш фаолиятини ўқувчи шахси учун аҳамияти) дастлабки омиллар билан ўзаро мураккаб муносабатларда намоён бўлади.

Хўш, ўқувчиларнинг ўқишга (билишга) бўлган қизиқишларини шакллантириш шартлари қандай? Моҳир ўқитувчи уларни дарсда ўқувчиларда шакллантириш учун нима қилиши керак? Ўқув фаолиятини фаоллаштириш ва ўқишга бўлган қизиқишларни доимо ривожлантириб бориш учун нима қилиш керак?

Моҳир ўқитувчи ўқувчиларда ўқишга бўлган қизиқишларни шакллантириш ва доимо ривожлантириб бориш учун қуйидагиларга амал қилиши муҳимдир:

1. Ўқувчиларни билишга интилишини, фанга умуман олганда ақлий меҳнатга қизиқишларини ривожлантириш ўқув жараёнини шундай ташкил этилишини таъминлайдики, унда ўқувчи фаол ҳаракат қилади, мустақил изланиш ва янги омилларни "кашф этиш"га, муаммоли вазиятларни ўзи ҳал этишга интилади.

2. Ўқув фаолияти бошқа фаолиятлар каби фақат турлича бўлгандагина, қизиқарли бўлади. Бир хил усулда ахборот бериш ва бир хил усулдаги ҳаракатлар тез орада зеркишни вужудга келтиради.

3. Фанга бўлган қизиқишни шакллантиришда бу фанни ва унинг айрим қисмларини ўрганишнинг зарурлиги, муҳимлиги ва мақсадга мувофиқлигини ўқувчиларга аниқлаш жуда зарурдир.

4. Ўтилаётган материал олдинги материал билан қанчалик кўпроқ боғлаб тушунтирилса, у ўқувчиларга шунчалик қизиқарлироқ туюлади. Ўқув материалини ўқувчиларни қизиқтирадиган нарсалар билан боғлаб тушунтириш ҳам, уларни дарсга қизиқтиришда муҳим рол ўйнайди.

5. Ўртача қийинликдаги ўқув материали ҳам ўқувчиларда қизиқиш уйғотмайди. Ўқув материали бир оз қийинроқ, лекин ўқувчилар кучи етадиган бўлиши керак.

6. Ўқувчилар бажарган ишларни тез-тез текшириш ҳам уларни фанга бўлган қизиқишини уйғотади.

7. Ўқув материалининг аниқлиги, ҳиссиётга бойлиги, ўқитувчи нинг завқланиб гапириши ҳам ўқувчига, уни фанга бўлган қизиқишини ортишига жуда катта таъсир кўрсатади.

Илғор ўқитувчилар ўқитиш методларини танлашга алоҳида эътибор берадилар. Ўқувчиларнинг фронтал, дифференциялашган ва яқка тартибдаги фаолиятлиларининг умумий жиҳатлари кўпроқ бўлсада, уларни ташкил этиш ўқитувчи дан ўзига хос ижодий ёндошишни талаб қилади. Ўқувчилик фаолиятининг объектини таркиби ва ўзига хослиги унинг ҳар бир аниқ вазиятга ижодий ёндошишини тақозо қилади. Агар бутун синф, гуруҳ ва алоҳида шахсга нисбатан бир хил метод билан таъсир кўрсатилар экан, унда тарбияси ҳам, ижодий ёндошиш ҳам барбод бўлади.

Айрим ҳолларда ўқишга қизиқтирувчи методлардан, бошқа ҳолларда эса бурч ва жавобгарликни ҳис этишни рағбатлантирувчи методларга кўпроқ эътибор бериш тавсия этилади. Тажрибали ўқитувчилар ўтилаётган мавзунини халқ хўжалиги масалаларини ҳал этишдаги аҳамиятига оид қизиқарли

мисоллар келтирадилар, дидактик ўйинлардан, ўқувчилар фаоллигини рағбатлантирувчи турли усуллардан фойдаланадилар. Лекин ўқувчи фаолиятида ҳамма нарсани равшан ва қизиқарли ҳолда тасаввур этиш қийин. Шунинг учун ҳам ўқитувчи ўқувчиларда пайдо бўладиган қийинчиликларни енгиш учун ўзига ирода ва қатъийликни ҳам таркиб топшириши зарур.

Таянч сўзлар ва иборалар

Ўқув фаолияти, ўқув мотивлари, ўқув топшириқлар, ўқув ҳаракатлари, мотивация, ақлий фаолият, қизиқиш.

Саволлар:

1. Ўқув мотивларига нималар киради?
2. Таълим жараёни беш элементдан иборат. Булар қайсилар?
3. Таълим жараёнининг муваффақияти нимада?
4. Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари?
5. Юқоридаги таърифларда ўқитувчининг қайси жиҳати яққол кўзга ташланади?

18 - Мавзу: Ўқувчилар маданияти шакллантириш жараёнини ташкил этиш (2 соат)

- 1. Миллий ишчи ходимларни тайёрлашдаги маданий омиллар.**
- 2. Муҳандис-педагоглар жамоаси фаолиятини ташкил этиш.**
- 3. Ўқувчиларда шахс маданияти шакллантириш ва ривожлантириш.**

Ҳозирги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ўзгаришлар даврида ва жамиятни инсонпарварлаштириш шароитида ҳунар-техника таълимини ривожлантиришнинг ўрни беқиёс даражада ортиб бормоқда.

Жумладан, фаолият кўрсатаётган ҳунар-техника таълим тизимининг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

1. Инсоннинг қизиқиш ва қобилиятига кўра, малака даражасини олиши, касбга эга бўлиши учун шароит яратиш ва кейин ишлаб чиқаришга жалб қилиш.

2. Ишлаб чиқариш муассасаларини юқори малакали, илмий-техник тараққиёт талабларига жавоб берувчи, кенг политехник билим доирасига эга бўлган, ўз касбини севган мутахассислар билан таъминлаш. Халқ хўжалигининг жорий ва истиқбол эҳтиёжларини қондириш.

3. Жамиятни ижтимоий фаол, умуминсоний қадрият ва ғояларига эга бўлган ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш муносабатларини ўзгартира оладиган, бошқара оладиган, ўз Ватани ва халқи тақдири, корхона фаолияти, ўз меҳнати натижаларига жавобгарликни ҳис қила оладиган ижодкор аъзоларни тарбиялаш.

Ҳунар-техника таълимининг мақсадлари шахс, ҳунар билим юрти битирувчиси ишлайдиган корхона ва умуман жамият манфаатларини кўзланган ҳолда ўқувчиларни касбга тайёрлаш ва тарбиялаш ишларининг мазмуни, шакли, усули ва воситаларини қайта кўриб чиқиш. Энг аввало, жамият ва ишлаб чиқиш талабларига жавоб берувчи тарбия жараёнини аниқ вазифаси ҳамда ишчи, ходимни-шахсни вояга етказувчи ва ривожлантирувчи дастур лозим бўлади. Маълумки, янги турдаги ўқув муассасалари (лицей, коллеж)да ҳунар (касб)га тайёрлаш, битирувчилар ўрта буғин мутахассислари бўлиб, фақат касбий билим, кўникма ва малакага эга булмасдан ҳаётий маданият асосларини эгаллашлари лозим.

Шахс маданияти-бўлажак миллий ишчи ходимларининг (интеллектуаллик) ақллилиги, ташкилий ва ижодкорлик қобилияти, интизомлилик ва ишбилармонлиги, ўзини тутиб олганлиги, масъулиятлилик ва миллий руҳнинг мавжудлиги, ишлаётган фирма (корхона) жамоасига ва жамиятга муносиблиги каби муҳим ижтимоий сифатларнинг таркиб топиши ва ривожланишнинг асосидир. Шахсга танг олинган тажрибани ўргатиш фаолиятнинг ҳар хил шакл ва усулларига ўқитиш, шунингдек, маълум мақсадга йўналтирилган тарбия ташқи муҳитнинг кенг кўламдаги таъсири остида амалга оширилади. «Тарбия» ва «жамиятга мослашиш»

тушунчаларининг моҳияти ва ўзаро боғлиқлиги (маданият) тушунчасини очиб бериш учун имконият яратади.

Ишчи-ходимларнинг шахсий маданиятини таркиб топтириш ва ривожлантириш муаммоси Ўрта Осиё халқлари учун янги пайдо бўлаётган тадқиқот эмас. Чунки шу юртнинг Беруний, Ибн Сино, Форобий каби қомусий алломалари таълимнинг руҳий-маънавий мазмунининг ўзига хос хусусиятларини ажратиб беришган. Тусийнинг «Таълим олувчиларга йўриқнома» асарида эса такомиллашган шахс ва ўз ишининг устасини шакллантиришни таъминловчи 14 та хусусият айтиб ўтилган. Бўлар, чидамкорлик, мўътадил ўзаро ёрдам ва дўстона муносабат, одамийлик, сахийлик, мулойимлик, олийжаноблик ва бошқалар, Форобийнинг фикрича илмга эга бўлиш бир қаторда юқоридаги хусусиятларга ҳам эга бўлиш кишини ҳақиқий инсонга айлантиради.

Беруний инсонни баҳолаш мезони иш ва меҳнатидалигини кўрсатиб, «Ҳар бир одамнинг баҳоси-ўз ишини ажойиб бажаришидадур»-деб ёзади.

X асрнинг иккинчи ярмида бир гуруҳ олимлар, файласуф ва дин арбоблари «Покланиш биродарлари» деб номланган диний-фалсафий мактаб негизида ўша даврда мавжуд бўлган ҳар бир ҳунар учун «Рисола», яъни миллий ҳунармандчилик маданиятини шакллантириш, ривожлантириш, ташҳис (диагностика) этиш ва баҳолаш бўйичаа ўзига хос дастурини ишлаб чиқилган.

Ушбу «Рисола» да ҳунармандчиликнинг вужудга келиш тарихи, бюўлажак усталарга қўйиладиган ахлоқий талаблар тўғрисида ёзилиб, авлоддан-авлодга ҳунармандчиликнинг ахлоқий талаблар тўғрисида ўргатиш яхши ниятда оқсоқоллар томонидан фотиҳа орқали амалга оширилганлиги айтилган. Бу эса ҳунарни қабул қилиб олаётган бўлажак устандан нафақат кўникма ва малакаларни талаб этган, балки ҳунармандчилик маданиятини, халқ анъанасини сақлашга масъулият юкланган.

«Рисола» нинг тахминий тузилиш тизими бўйичаа ўтказилган сўров ва суҳбатлар натижаси шуни кўрсатадики, ҳозир ҳам X аср аввал ёзилган «Рисола» дагидек иш юритилмоқда.

«Рисола» да айтилишича, ҳунармандни мустақил фаолият кўрсатиши учун рухсат беришдан олдин қуйидагиларни аниқлаб олиш лозим:

касб-ҳунарга бўлган қизиқишини;

ўзидан сўнг келажак авлодга нималар қолдиришини исташини?

Унинг билими халққа нималарни беради?

Касбнинг моҳияти ва мазмуни нималардан иборат?

У ўзига ишонадими?

Бўлардан ташқари, шахснинг билим ва малкасига баҳо бериш, мустақил ишлаш учун тайёргарлик даражасини аниқлашни таклиф этиш лозим ва ниҳоят касбий билим ва малкасига баҳо бериш мумкин бўлади.

Шахс маданияти-бу инсониятнинг маданий мероси-умуминсоний қадрияти ва ахлоқ қоидаларининг, ҳар хил турдаги ижтимоий аҳамиятга эга бўлган фаолият ва шахслараро алоқа шакллариини ўзлаштириш даражасидир.

Бўлажак ишчи шахсини таркиб топтиришда қатнашувчи маданият белгиларининг барчасига тўхталиб ўтиш имкониятига эга бўлганлигимиз сабабли, асосийлари ҳисобланган касб маданияти, сиёсий маданият, руҳий-маънавий маданият, шахслараро алоқа маданияти кабиларни ажратиб кўрсата оламиз.

2. Муҳандис-педагоглар жамоаси фаолиятини ташкил этиш.

Ўқув муассасалари муҳандис-педагог жамоаси фаолият, дастури шахс маданиятини ривожлантириш жараёнини бошқариш механизми бўлиб хизмат қилади.

Дастурга қуйидаги қоидалар асос қилиб олинади:

Ўқувчиларда шахс маданиятига хос хусусиятларини ривожлантириш мақсадида улар билан ишлашнинг барча шакл ва усулларини қўллаш;

Ўқувчилар билан ишлашда жамиятга мослаштириш ҳақидаги тушунчаларга яқка тартибда ёндошиш;

Ўқувчиларда шахсий маданиятни ривожлантириш мажмуасини амалга оширишнинг жиддий йўналиш кетма-кетлигига эришиш;

Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро алоқасининг мустаҳкамланиши.

Ташкилий ишлар маданияти асосан малакали ишчи-ходимларни, шу билан бирга ташкилий ишлар ўқув муассасасида ахборот, моддий техник ва ўқув таъминот учун ҳам яхши шароит яратиш берилиши зарурдир.

Дастурни амалга ошириш икки йўналишда олиб борилади:

1. Ушбу йўналиш қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) Муҳандис-педагог ходимларни шахс маданиятининг таркиб топтириш усуллари билан таништириш;

б) биринчи курс ўқувчиларида шахс маданиятини таркиб топтириш сифатини ташҳис этиш, хусусиятларини ижтимоий муносабатларини ўрганиш;

в) ўқувчиларда шахсий маданиятни ривожлантириш учун ўқув жараёнининг имкониятларини аниқлаш ва фойдаланаш;

г) педагогик маслаҳатлар, мажлислар ўтказишни бошқариш мақсадлари;

ҳар бир ўқувчига педагогик таъсир этишининг самарали йўллари ишлаб чиқиш;

Ўқувчи билан муҳандис-муаллим ходимларнинг ўзаро муносабатини яхшилаш усулларини излаш;

Ўқувчиларда педагогик таъсир натижасида шахс маданияти хусусиятларини ривожланиши ва содир бўлган ўзгаришлар даражасини таҳлил этиш;

Ўқитиш ва тарбия бериш ишларида ўқувчиларнинг ижробий томонларидан фойдаланаб, шахс маданиятини ривожлантириш истиқболини белгилаш дастурининг таъсир куўрсатишида йўл қўйилган камчиликларни бартараф этган ҳолда амалга ошириш;

д) «Руҳий-педагогик кундалик» ни мунтазам равишда юритиб бориш.

3. Ўқувчиларда маданиятли шахс хусусиятларини ривожлантириш.

Ушбу йўналиш ўз ичига қуйидагиларни олади:

а) ўқувчиларга (ташхис натижалари асосида) дарс ва дарсдан ташқари фаолиятлари, билми ва тарбия олиш учун ўз устида ишлаш, шахсий режалар тузиш ва амалга оширишда амалий ёрдам кўрсатиш;

б) гуруҳ фаолларига жамоанинг ҳар бир ўқувчисининг қобилияти, эҳтиёжи, қизиқиши ва мойиллигини аниқлаш бўйичаа дастур ишлаб чиқишда кўмаклашиш;

в) ўқувчиларда меҳнат, ахлоқ ва шахслараро муносабат, сиёсий, руҳий ва маънавий маданиятларни ривожлантириш мақсадида назарий дарс ва ҳунар таълимининг барча имкониятларидан фойдаланаш;

г) хўжалик ҳисоби шароитида ўқувчиларда илмий техник ижодкорликни ривожлантириш;

д) ўқув муассасаси анъаналари оталиқ ташкилот мутахассислари ва дарсдан ташқари вақтлардан оқилона фойдаланаш;

е) кичик муҳитнинг шахсга таъсирини бошқариб туриш.

«Руҳий-педагогик кундалик» ўқувчиларда шахс маданиятини ривожланиши учун шахсан, яъни яқка тартибда ёндошишни таъминлаб беради. Шу билан бирга, руҳий-педагогик кундалик ёш, етарли даражада педагогик тажрибага эга бўлмаган муҳандис-муаллим ходимлар учун қўлланма вазифасини ҳам бажаради. Чунки улар кундаликдаги маълумотномалар билан танишгандан сўнг мустақил равишда ўқувчилар орасида руҳий-педагогик кузатишлар олиб боришади. Уларнинг шахсий хусусиятларининг ривожланиш истиқболини белгилаш ва режалаштириш, педагогик таъсир кўрсатиш восита ва шаклларига ўзгартиришлар киритиш ишларини ҳам амалга ошириш имкониятига эга бўладилар.

4. Ўқувчиларда шахс маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш.

Ўқувчиларда шахс маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш усуллариини лицей ва коллежларда муваффақиятли равишда синовдан ўтказилган. Бу усуллар жуда содда бўлиб, амалга ошириш ҳам кўп қийинчиликлар туғдирмайди. Энг аввало, ўқитувчи (келажакда таълим гуруҳ раҳбари) ва ҳунар таълими усталари ўқишга кирувчиларнинг ота-оналари билан суҳбат ўтказди.

Шундан сўнг, ўқувчиларда мавжуд бўлган шахсий хусусиятлар қай даражада ривожланганлиги, ижтимоий алоқалари ҳақида дастлабки маълумотларга эга бўлганидан кейин, гуруҳ раҳбари ва ҳунар таълим усталари ўқувчиларни касб (ҳунар) га тайёрлаш жараёнида қайси (ижобий) хусусиятларидан фойдаланаш ва қайси (салбий) хусусиятлари тўсқинлик қилиши мумкинлигини аниқлаб олиш имкониятларига эга бўладилар.

Ўқувчилар режаларида адабиётлар жамғармасини тўлдириш, лозим бўлган ўқув ва касбий билим ҳамда кўникмаларни ўзлаштириш, руҳий-

маънавий, меҳнат ва сиёсий маданиятларни такомиллаштириш, салбий хислатларни бартараф этиш каби ишларни режалаштирадilar.

Ўқувчиларда шахсий маданият хусусиятларини ривожлантириш жараёнини: таълим бериш даврини янада фаоллаштириш имкониятларидан фойдаланаш хўжалик ҳисобидаги ижодий лабораториялар асосида илмий-техник ижодкорликни ривожлантириш, педагогик таъсир кўрсатиш шакл ва усулларининг бошқа турларидан ҳам кенг кўламда фойдаланаш йўли билан ташкил этилади.

Ўқувчиларни касб (хунарга) га ўргатишда тайёрлов даврида (биринчи курснинг биринчи ярим йиллиги) шахснинг ички туйғу ва ҳиссиётларини ривожлантириш учун таъсир кўрсатишнинг мақсадли бўлишига боғлиқ бўлади. Бунинг учун муҳандис-педагог ходимлар ўқувчиларни туйғу ва ҳиссиётларга таъсир этиш учун кўрғазмали қуроллар, хунармандчилик ва жамоага мослашиш истиқболлари, хунар, фан ва касбларга бўлган муносабатлар ҳақида дилкаш суҳбатлар ўтказиши, иш усулларини ва касбий маҳоратини кўрсатиш каби ҳар хил воситалардан фойдаланашлари лозим.

Бўларнинг ҳаммаси биринчи курс ўқувчиларида махсус, умумтехник, умутаълим дарсларида билим эгаллашда имконият яратади ва ички ҳиссиётларини руҳий ва жисмоний такомиллаштиришга ёрдам бериб, онгли равишда касб (хунар) га ва ижтимоий-сиёсий воқеаларга бўлган қизиқишини уйғотади.

Гуруҳ раҳбари ва таълим устаси она тили ўқитувчи си ва кутубхоначи билан ҳамкорликда ўқувчиларга умуминсоний алоқа қоидаларини эгаллашда асл маънавий ғояларни ахтаришда, ижодий фаолиятда «ўз ўрнини топиш», нуқт маданиятини ривожлантиришда, жамоада ўзаро муносабатда бўла олишга, халқнинг руҳий, маънавий мероси билан қуроллантиришда ёрдам беришлари ва ҳамкорлик қилишлари керак. Амалда (сиёсат, махсус дарсларда ўқув филмларни кўрсатиш, мураббий дарси) бўлажак ишчи-ходимларга меҳнатни режалаштириш, вақтни қадрлаш, ишни ва иш жойини ташкил этишлари кўрсатиб бериш ҳам жуда муҳимдир.

Онгли равишда хунармандчилик соҳасида ўз ўрни белгилаш ўқувчини интилишини талаб этади. Бу бадий, ижодий суҳбатлар, маънавий тарбияловчи шароитлар, «касбни ҳимоя қилиш» танловлари, яқка тартибда ўтказиладиган суҳбатлар орқали амалга оширилади.

Ўқувчиларнинг шахсий маданиятини таркиб топтириш мақсадида дастлабки тайёрлов даврида олимпиада, техник викторина, касб устаси танлови, («Билим байрами», «Билим юртининг ташкил этилган куни»), меҳнат фахрийлари ва илғорлари билим юртини битириб кетган ўқувчилар билан учрашув, оталиқ ташкилот билан таништириш саёҳатлари уюштириш каби тадбирларни ўтказиш тавсия этилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бу ерда биринчи курс ўқувчилари қатнашувчи ҳолда, иккинчи курс ташкилотчи, учинчи курс ва тўртинчи курслар эса бўлажак ишчи ва мутахассислардан шахсий маданият, касбга

йўналтириш ва ўз ўрнини белгилашда қаратилган янги тадбирлар ташаббускорлари тимсолида намоён бўладилар.

Ўқувчиларда маданиятли шахс хусусиятларини ривожлантириш учун, ҳамда бўлажак мутахассисларни ташкилотчилик маданиятини шакллантириш учун ҳунар таълим дарсларига муҳим аҳамият берилиши керак. Бу даврда ижтимоий дарсларда ўқувчиларнинг таълим олишга, рухий такомиллашишига, ҳаётда маънавий ғояларга интилиши бўйичаа йўналишлар шакллантирилади.

Ўқувчиларни ахлоқ маданияти ва шахслараро муносабатларини ривожлантириш жараёнида барча муомала турларини қўллаган ҳолда ўйин, муаммоли дарслар, меҳнатни бригада усуллари каби шакллари қўлланилади.

Кўрсатилган ва бошқа мавжуд шакл ва усуллар ўқувчиларда кенг миқёсда муомала (ўзаро муносабат) га, ижтимоий ўзаро фаолият, ўзи ва ўртоқларига оқилона баҳо беришга интилишини ривожлантириш имкониятини яратиш.

Ўқувчиларда маданиятли шахс хусусиятларини ривожлантириш учун ҳамда бўлажак мутахассисларни ташкилотчилик маданиятини шакллантириш учун ҳунар таълими дарсларига муҳим аҳамият берилиши керак.

Шундай қилиб, бўлажак ишчининг шахсий маданиятини ривожлантириш режасининг мавжудлиги тарбия ишларни ташкил этилишида, умумий ривожланишда, меҳнат интизомида, ҳаётий тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, дифференциал (якка тартибда) ёндошишда ҳунар билим юртининг ижтимоий вазифаларни тажрибали ишчи-мутахассис тайёрлаш вазифасини бажара олишга имконият яратиб беради.

Таянч сўзлар ва иборалар

таълим тизими, умуминсоний қадрият, ҳунар-техника таълими, лицей, коллеж, миллий ишчи, шахсий маданият.

Саволлар:

1. Қасб маданияти белгилари нимадан иборат?
2. Қасб маданиятини шакллантиришнинг қандай омиллари мавжуд?
3. Кишининг касбий фаолиятидаги камолоти нима билан ўлчанади?
4. Қасб маданиятини шакллантиришнинг объектив омили бу ... (тўғри жавобни танланг)?

Фойдаланилган адабиётлар

Асосий адабиётлар

1. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: Шарқ 1997-64 б.
2. Основы педагогического мастерства Под редакцией. А. Зязуна. М.: Просвещение. 1989. - 302 с.
3. В.А.Кан-Калик., Н.Д.Никандров. Педагогическое творчество М.: Педагогика. 1990. 144 с.
4. В.А.Кан-Калик. Учительского педагогическом общении М.: Просвещение. 1987. 190 с.
5. Кухарев Н. В. На пути к профессиональному совершенству. - М.: Просвещение. 1990-159 с.
6. А.С. Макаренко Творческое использования педагогического наследия в воспитании будущих рабочих. М: 1991-415
7. Ўзбек педагогикаси антологияси. Т.: «Ўқитувчи» 1995.
8. Педагогика тарихи. Т.: «Шарқ». 2000.
9. Р.Мавланова., О.Тўраева., Қ. Холикбердиев. Педагогика Т.: «Ўқитувчи» 2001.

Қўшимча адабиётлар

1. Педагогика тарихидан хрестоматия. // Ўз-муаллиф Ҳасанбоева // Т.: «Ўқитувчи». 1992-208 б.
2. И.Батенова. Педагогик изланиш Т.: «Ўқитувчи» 1989. 608 б. Абдулаев Х. Ким қандай ўқита ди. // Маърифат. 16. 07. 1998. Н: 52 (7049).
3. Минавваров Ш. Театр педагогикаси элементларини эгаллайлик. // Халқ таълими 1999. Н:4, 125-126 бет.